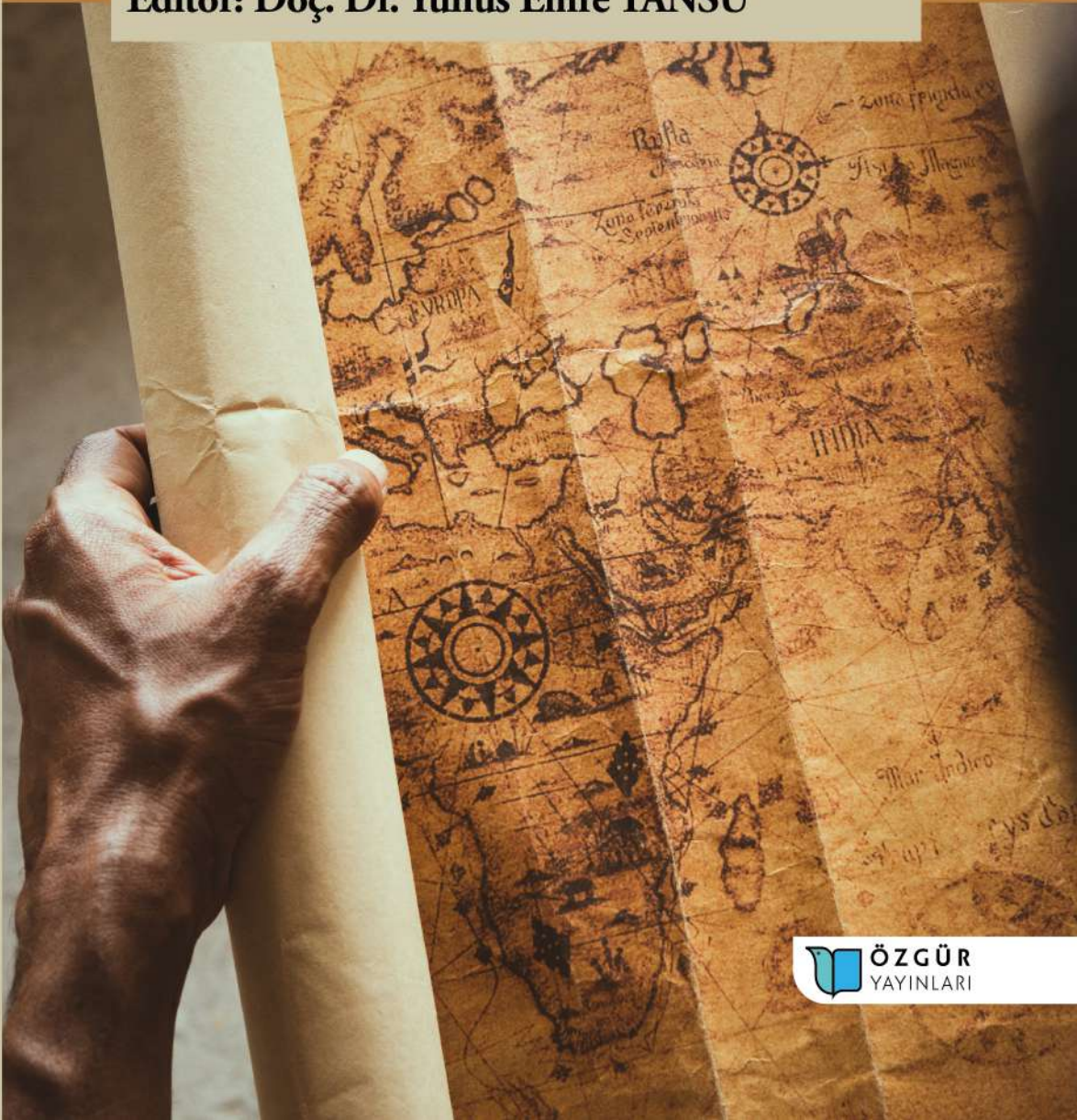

Tarih Alanında Seçme Yazılar - VII

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Tarih Alanında Seçme Yazılar - VII

Editör:

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Tarih Alanında Seçme Yazılar - VII

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Language: Turkish

Publication Date: 2024

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-95529-9-6

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub611>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y. E. (ed) (2024). *Tarih Alanında Seçme Yazılar - VII*. Özgür Publications.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub611>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

Tarih, geçmişin izlerini takip ederek bugünü anlamlandırmamızı sağlayan bir bilim dalıdır. İnsanlığın başarıları, mücadeleleri ve dönüşümleri, tarih sahnesinde şekillenmiş ve bugünkü dünyanın temel taşlarını oluşturmuştur. Bu bağlamda tarih, yalnızca kronolojik bir olaylar dizisi değil, aynı zamanda toplumların kimliğini, kültürel mirasını ve geleceğini kavrayabilmek için bir rehberdir.

Sosyal bilimler, fen bilimlerin aksine her zaman yaşayan bir bilimdir. Tarih, sosyal bilimlerin çeşitli perspektiflerden incelenmeye, yazılmaya ve değerlendirmeye muhtaç bir alanıdır. Tarihçi bu analizi yaparken sosyal bilimlerin diğer dalları olan; coğrafya, sosyoloji, felsefe, ekonomi, kronoloji, etnografya, hukuk, filoloji, antropoloji, arkeoloji ve dil bilimi gibi farklı dallarından da faydalanır. Bu sebeple interdisipliner çalışmak zorunda olan bir alandır. Ayrıca Atatürk'ün "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır." cümlesiyle de; tarihçinin geniş bakış açısı ve çoklu perspektiflerle objektif bir şekilde geleceğe yön vermesi istenmiştir. Bu düsturla kitapta bulunan her bir yazı, tarihçiliğin farklı alanlarına dair derinlikli analizler sunarken, geçmişin bugüne nasıl ışık tuttuğunu ortaya koymaktadır.

Tarih Alanında Seçme Yazılar VII, tarih disiplinine farklı perspektiflerden bir bakış sunmayı hedefleyen bir derlemedir. Değerli yazarlarımız, tarih alanındaki birçok konuya kaynaklar ışığında kendi perspektiflerinden değerlendirmeleriyle, alana önemli katkılar sağlamışlardır. Bu kitabın, tarih meraklılarından akademisyenlere kadar geniş bir okuyucu kitlesine hitap edeceğini umuyoruz.

İçindekiler

Ön Söz iii

Bölüm 1

Stalinin Özbekistanda Büyük Tasfiye Dönemi (1937-1938) 1
Füsun Kara

Bölüm 2

Ermeni Alfabetesiyle Yazılmış Türkçe Kaynaklar Üzerine 19
Telli Akhundova Korkmaz

Bölüm 3

Altay Ateş Kültünün Türk Halkları ve Buryatlarla Etkileşimi 27
Yunus Emre Tansü
Filiz Sofuoğlu Babayev

Bölüm 4

Küçük Buzul Çağında Maverainnehir 47
Yunus Emre Tansü

Bölüm 5

I. Justinianus Dönemi Dış Politikası 57
Fatma İnce Sancaklı

Stalinin Özbekistanda Büyük Tasfiye Dönemi (1937-1938) 3

Füsun Kara¹

Özet

Rusya'da Vladimir İlyiç Lenin önderliğinde iktidara gelen Bolşevikler, 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğini Kurmuştur. Lenin öldükten sonra başa geçem Josef Stalin, Orta Asya da önemli ölçüde değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Stalin döneminde Sovyet politikalarından en çok etkilenen milletlerden biri de Özbek halkı olmuştur.

Stalin Özbekistan topraklarında siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda değişim politikaları uygulayarak Sovyet rejimini yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak Stalin, Sovyet rejimini benimseyen muhalif aydınları, politikacıları, ve din adamlarını yok etmeye çalışmıştır. bu uygulamalar 1937 1938 yıllarında büyük tasfiye olarak adlandırılan dönemde en yüksek seviyeye çıkmıştır. Büyük Tasfiye sürecinde Sovyet yönetimi, rejim karşıtı olarak gördüğü milyonlarca insanı halk düşmanı ilan edilerek ya kurşuna dizilmiş ya da ağır şartların bulunduğu çalışma kamplarına göndermiştir.

GİRİŞ

Dünya tarihine baktığımız zaman belirli bir dönemi etkileyen liderlerin varlığı asla unutulmaz. Bu liderlerden biri de Rusya'da Çarlık idaresine son vermiş olan Bolşevik İhtilali'nin kurucusu Lenin'den sonra 1922'den 1953 yılına kadar süren döneme damgasını vurmuş olan Joseph Stalin'dir. Uzun dönem araştırmalara kapalı olan bu hadiseleri incelediğimizde görülür ki, Bolşevik İhtilali'nin üzerinden yüzyıldan uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çalkantılı ve son yıllarda yapılan araştırmalarla açığa çıkarılan, nispeten, gerçekçi tarihi bizi büyülemeye ve aynı zamanda günümüzde de küresel siyaseti etkilemeye devam etmektedir.

1 Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü,
email: fkara@firat.edu.tr, Orcid:0000-0002-2100-1788 tel:05347416238.

I.Dünya Savaşında mağlup olan Rusya tarafından, Romanov Hanedanı idaresine son verilerek, Kerensky başkanlığında Geçici İhtilal Hükümeti kurulmuştur. 1917 Bolşevik İhtilali, Rusya'nın siyasi yapısını şekillendirdiği bir yıl olmuştur. Bolşeviklerin, dünya kamuoyuna yayınlamış oldukları sözde self determinasyon; yani halkların eğer isterlerse kendi devletlerini kurup özgürce yaşayabilecekleri ilkesinin, çok zaman geçmeden kocaman bir yalandan ibaret olduğu açığa çıkmıştır. Türkistan Türklerinin hemen hepsi bundan sonraki dönemde Çarlık idaresinden çok daha acı yıllar yaşamak zorunda bırakılmıştır. Bolşevikler Romanov Hanedanının Türkistan topraklarında yaşayan halkları baskı altında tuttuklarını ve halkların desteğini kazanmak için "*halklar hapishanesi*" terimini kullanmış olduklarını savunuyorlardı. Bu iddiaların aksine, Bolşevik liderler, totaliter sistemi kurmak sureti ile, çok daha sistematik ve kültürel soy kırım uygulamaya başlayacaklardır.

Ruslar, Türk Cumhuriyetlerinin arasına etnik farklılıkları sokup her boyu bağımsız bir devlet gibi tanıyarak, Türk boylarının birleşip büyük bir siyasi güç oluşturmaya fırsat tanımamışlardır. İktidarı elinde tutan Lenin, Orta Asya'daki feodal yapıya sahip toplumun sosyalizme geçişinin reel koşullara göre mümkün olmadığını görmesi üzerine; ideolojik çelişkileri ortadan kaldırmasına rağmen, coğrafik alanlardaki çeşitli kültürel ve dini farklılıkların komünizm için büyük sorunlar yaratacağını anlamış olduğundan yapay etnik farklılıklar fikrini hızla devam ettirmiştir. Çünkü, özellikle Sovyet çatısı altında Türkistan Türk halklarının devletlerinin siyasi ayrışmaları veya bağımsızlık anlayış ve yönetsel yapılanmanın nasıl olacağı noktasında belirsizlikler halen soru işareti idi. Bu duruma karşı Bolşeviklerde de tedirginlik hakim idi. Zira daha önce Rusya'da yaşanan 1916 Milli Ayaklanması, ardından 1917 de komünizme karşı toplu bir direniş olan Korbaşı Hareketi her ne kadar Sovyet Rusya tarafından bastırılmış olsa da Rusya için de uzun yıllar tedirgin eden tarihte gördüğümüz önemli milli mücadele hareketleridir.

Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin kurucu cumhuriyetlerinden biridir. 1920'li yıllarının başında Lenin'in iktidarda olduğu dönemde, gerek Özbek Türkleri ve gerekse diğer Türk halkları milli dillerinin ve kültürlerinin, sosyal ve siyasi olarak Rus halkının seviyesine gelebilmesi için teşvik edilmiş, okullar, müzeler, kütüphaneler, tiyatrolar gibi milli kurumlar kurulmuş halkların kendi milli kadrolarını oluşturmaları sağlanmıştır.²

2 Walter Kolarz, *Russia and Her Colonies*, London George Philip and Son Limited, 1953, s.9.

Çalışmamızda, Stalin döneminde Özbek aydınları, düşünürler, şairler, yöneticiler ve köylüler üzerinde acımasızca uygulanan kitlesel baskı ve katliamların nedenlerini-sonuçlarını değerlendirmeye çalıştık. Her Türk gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasını biz de büyük bir mutluluk ile karşıladık. Zira 1944 sürgünü esnasında o topraklardan Türkiye'ye gelmiş olmamızın bunda büyük rolü olsa gerek. Doktora tezi olarak birliğin dağılmış olmasının vermiş olduğu bir hevesle, Özbekistan Tarihi(1917-1991) adlı tezimizi hazırlamıştık. Ancak o yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılışı yeni olduğu için doğal olarak, nispeten bir kaos ortamı mevcuttu. 1994 yılında büyük bir hevesle çalışmaya başladığımız dönemde bizim şanssızlığımız olacak ki Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin muhalefet lideri dolayısıyla, uzun bir dönem kesilmiş olması, bölgeye gidip araştırma yapmamıza engel oldu. Ayrıca, kaynak temininde Cumhuriyetler hakkında birkaç çalışma yapılmış olmasından dolayı, bugünkü imkânlar hasıl değildi. Elimizdeki imkanlar doğrultusunda, Özbekistan Türk Cumhuriyeti'nin 1917-1991 yılları arasındaki sıkıntılarını yüzeysel de olsa yazmış olmamıza rağmen, o dönem yapılan ilk doktora tezi konusu olduğu için okuyucusunun çok olması ve arkadan gelen akademisyenlere de yol göstermesi açısından bizi mutlu ettiğini söylemeden edemeyeceğim.

Özbekistan Türk Cumhuriyeti'nin bir taraftan stratejik, siyasi önemi diğer taraftan son derece verimli bir ülke olduğunu göz önüne aldığımızda ve Özbekistan'ın bölgesel ve uluslararası siyasette önemini günümüz açısından değerlendirdiğimizde bölgenin gün geçtikçe daha fazla önem kazanacağı kanaatindeyiz. Zira bugün Özbekistan Cumhuriyeti'ni diğer Türk Cumhuriyetleri ile kıyasladığımızda, bu kadar baskıya rağmen, eski Türk örf ve adetlerini ve İslam inancını halen canlı tuttuklarını gördük ki bu da son derece sevindiricidir. Çalışmamızın yazımında analiz yöntemimizi Türkçe, Özbekçe, İngilizce birinci elden kaynaklardan faydalanarak ve diğer kaynakları incelemek sureti ile yaptık. Birinci başlık altında Stalin döneminin genel uygulamalarını, ikinci başlıkta Özbekistan'daki durumu üçüncü başlık altında da Özbek Türk aydınlarının incelediğimiz dönemde karşılaşmış oldukları uygulamalar üzerinde durduk. Yaklaşık otuz yıl boyunca çok önemli aydınlar sanatçılar liderlerin yok edildiğini bununla birlikte ülkede entelektüel birikim açısından büyük bir açık yarattığını tespit ettik. Ancak tüm bu baskılar ve cezalandırmalara rağmen Özbek halkının pasif bir direnişle de olsa sosyal, kültürel ve dini olarak aynı geleneksel yapıyı sürdürmüş olması bizi son derece mutlu etti. Burada şu konuyu da özellikle belirtmekte fayda buluyoruz.

Biz çalışmamızı yazarken, “Orta Asya” “Basmacı” gibi tabirleri bilinçli olarak kullanmadık. Bu terimlerin yerine “Türkistan” “Korbaşı Hareketi” terimlerinin daha yerinde olduğu inancındayız.

1.Stalin Yönetimi Altında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğindeki Politikalar

Stalin yönetimi altındaki Sovyetler Birliğini bir bütün olarak incelediğimiz zaman, acımasız bir sömürünün döneme damga vurduğunu, özellikle Türk halklarının milli ve ekonomik değerlerinin tamamen yok edilmeye çalışıldığını görüyoruz. Bu dönem, genel olarak tüm dünya tarihi için, orantısız güç kullanarak bu topraklarda yaşayan insanlara korku salma ile tanımlanan ve günümüze gelinceye kadar bilinmeyen karanlık bir dönemi oluşturmuştur.³

Sovyet ideolojisini hâkim kılma isteği, sadece Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti için değil, bağımsızlığını kazanmış olan tüm Türk Cumhuriyetleri’nde derin psikolojik etkiler bırakmış, birkaç nesil sürecek olan güvensizliğe neden olmuştur. Özellikle ihbar korkusu sebebi ile entelektüel düşünce ve bereketli bu topraklardaki verim baskılanmış, her ne kadar bu baskılara karşı Türk halkı zaman zaman karşı koymuş olsa da sessizlik, Sovyet toplumunda ve siyasetinde hâkim olmuştur. Türk halkları arasında, sosyal bağların bu korku ortamında giderek yıpranmış olması ise kaçınılmaz bir durum almış, şüphe ve paranoyanın dayatılmış olması da tabandaki direnişe engel olmuştur.

Stalin bizzat kendisinin 1929-1932 yılları arasında gerçekleştirmek zorunda oldukları “büyük atılım” projesi ile tüm fırsatları değerlendireceğini açıkça dile getirmiştir. Bunların ilki devlet planlama teşkilatı tarafından hazırlanan beş yıllık plan doğrultusunda yürütülecek sadece Marksist-Leninist teoriye göre olan zorla hızlandırılan sanayileşme, ikincisi, tarımda kolektifleştirme, en sonuncusu ve en fazla zarar vereni de kültürel asimilasyon idi⁴. Günümüzde dahi Stalin’in uygulamaları, felsefesi, Rus tarihçiler tarafından övgü ile bahsedilmekte hatta bu dönem Stalinizm dönemi olarak değerlendirilmektedir.

Lenin’den farklı olarak O’nun Sosyalizm teorisi tek kişi diktatörlüğüne dönüşme esasına dayanmakta idi. Lenin bu konuda Stalin’den çok daha farklı düşünmüş ve yaşadığı sürece bu konu üzerinde ikisi arasında tartışmalar yaşanmıştır. Stalin rejimi meşrulaştırılırken, muhalefet, ihanet ile aynı düşünülerek otoriter hakimiyeti güçlendirilmiştir. Stalin döneminde

3 Shelia Fitzpatrick, *Stalins Team the Years of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton, 2015, s.38-48.

4 Shelia Fitzpatrick, *Kısa SSCB Tarihi*, Çev: Samet Öksüz, 2022, s.71.

siyasi muhalifleri tasfiye etmek için ideolojik siyasi yöntemlerden biri “*halk düşmanı, rejim karşıtı, ajan, Sovyet karşıtı*” vb. kavramların kullanılması idi.⁵

Stalin, hegemonyası altındaki tüm Türkleri Rusya’ya hizmet eden birer köle olarak düşünmüş, ancak baskı yolu ile Rusya’nın ileri bir sanayi ülkesi olacağı düşüncesini kendisine hırs yapmış öyle ki başarısız olduğu yıllarda dahi vazgeçmemiştir.⁶ Sosyalizmin başarıya ulaşmasının da ancak Stalin’in savunduğu fikirleri uygulamakla gerçekleşeceğini tüm Komünist Parti idarecilerine anlatmıştır. O’nun önde gelen hedeflerinden biri milliyetçilik politikası idi. Sovyetler birliğindeki yönetim döneminde, Türk halklarını Ruslaştırma ve Rus milliyetçiliğinin en güçlü olduğu dönem Stalin döneminde yaşanmıştır. Türk halklarını kendi kimliklerinden uzaklaştırma amacı ile dillerini kullanmaları tamamen yasaklanmış, o dönemde *Türk* ve *Türkistan* tabirini kullanmak dahi suç olarak görülmüştür. İslam dinine yönelik ise insanların inançları yasaklandığı gibi okullarda dahi ateizm dersleri okutulmak sureti ile tamamen dini kitaplar toplanmış cami ve medreseler kapatılmıştır.

2. Stalin ve Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Aydınlarla Yönelik Kitlesele Baskı ve Katliamlar

1. Dünya Savaşı ve arkasından Bolşevik İhtilali’nin çıkması ülke genelinde büyük yokluklara, çatışmalara yol açmıştır. Sovyet dönemi, 1917’de Rus devrimci olayları ile birlikte Taşkent’te başlamış ve burada Çarlık Genel Valiliği yönetimi devrilmiştir. Ruslar yerel Müslüman halkı dâhil etmeden ve onların görüşlerini dikkate almadan ikili bir sistem kurdular. Bu adil olmayan sisteme karşı direniş, yerli liderlerin özerk bir hükümet kurmaya çalıştığı Kokand şehrinde başlamıştır.⁷

1920’li yıllarda Özbek Türk aydınları kısmen de olsa, Türkçülüğü canlandırmaya ve bu fikri yüceltmeye çalışmışlardır. Gazete ve Türklük ile ilgili yazılar yazabiliyorlardı. 1930’lu yıllara baktığımızda aydın kitlenin Özbek kültürü üzerindeki etkisini tamamen ortadan kaldırmak, onların milliyetçi öğeler ve savunucuları oldukları gerekçesi ile tasfiye edilmişlerdir. Ardından da tüm hızı ile büyük Rus milleti ve tarihinden övgü ile bahseden eserler yazılması için gerekli direktifler verilmiştir. Rus milliyetçiliği devamlı olarak Rus olmayan halklar üzerinde yükseltilmeye çalışılmıştır. Sovyet

5 Nurbek Khairmukhanmedov, “Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalışma Kampları”, *Biliş* 20071, s. 157.

6 Fusun Kara, “Moskova’nın Özbek Türklerini Sovyetleştirme Çabaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2000, s. 151

7 Elizabeth Bacon, *Central Asians Under Russian Rule*, Cornell University Press, Newyork, 1966, s.34.

baskısına karşı koyan düşünürler aydın kitle “*Milliyetçilik, Türkçülük ve İslamcılık*” kavramları büyük bir suç gibi muamele görmüştür. Bu kavramları kullanan aydınlar ihanetle suçlanarak tasfiye edilmiştir.⁸

Zengin kültürel mirasa sahip ve ağırlıklı Müslüman nüfustan müteşekkil ülke olan Özbekistan, Stalin döneminde uygulanan politikardan fazlasıyla etkilenmiştir. 1920’lerin ortalarında partinin izlediği korenizatsiya politikasına göre Sovyetlerin hızla sanayileşmesi için Sovyet cumhuriyetlerinde yerel halkların kendi kendisini yönetmesini amaçlıyordu. Bu politika Orta Asya’da komünizmin bir değerler temeli olarak İslâm’ın yerine geçmesini, aile yapısını ve kadının toplum içindeki yerine Rusların geleneklerine göre şekillenmesini ve pamuk üretiminin en öncelikli konu olmasını öngörüyordu.⁹ Bu çerçevede hem merkezi Sovyet yönetimi hem de yerel komünist liderler halk üzerindeki baskıyı 1926’dan itibaren artırmıştır.

1924 yılında Lenin’in ölümü üzerine başa Stalin geçecek ve bir döneme Stalin dönemi dedirtecek kadar etkili bir siyaset uygulayacaktır. 1924-25 döneminde ise Kızıl Ordu’ya karşı başarısız olan kalkışmalar neticesinde Özbekistan’ın da sınırları komünistler tarafından çizildi. 1924 yılında Türkistan toprakları, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri’ne bölündüğünde, 1929 yılına değin Tacikistan topraklarını da içine alan Stalin devriminin merkezinde olan ekonomik politika, kolektifleştirme idi. Kolektifleştirme, özel mülkiyetteki küçük işletmeleri birleştirerek toplumun ortak işletmeleri haline getirmek yani bu küçük işletmelerden kooperatifler kurmak anlamına gelmekte idi.¹⁰

Özbeklerin en önemli iktisadi kaynağı günümüzde de olduğu gibi pamuk olmuştur. pamuk üretimini arttırılmak için her türlü çareye başvurmışlardır. Verimli toprakların sadece Sovyet ekonomisine hizmet etmek için pamuk üretimine ayrılması ülkede diğer ürünlerin yerine pamuk ekimi yapmak zorunda bırakılması Özbek Türklerini zor duruma düşürmüştür. Elde edilen üründen Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine düşen pay ise sadece% beş gibi düşük bir oran olmuştur.¹¹ Sovyetler Birliği’nde istihsal edilen bütün ham pamuğun 2/3’sini tek başına veren Özbekistan’da 1928 yılından itibaren “*Sovyetler Birliğini Pamuk Alanında Kalkındırma*” sloganı altında pamuk üretimi büyük oranda arttırıldı. 1936 yılına baktığımız zaman

8 Füsün Kara, *Rusyanın Orta Asyaya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad yayınevi, Ankara, 2021, s.39.

9 Shoshana Keller, *Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest Convergence*, Toronto: University of Toronto Press., 2020, s.18

10 Xenia j. Eudin and Robert C. North, *Soviet Russia and the East 1920-1927*, Stanford University Press, California, 1957, s.15-25.

11 Süleyman Kabiş, *Sovyet Türkistan’ında Tarım*, *Dergi*, S.55, Münih 1969, s.53.

ekilen diğer ürünlerin yeri sadece pamuk ekim sahası haline dönüştürüldü. Bu sahaların mono kültür halinde gün geçtikçe artırılması Özbek Türkleri için büyük felaketlere neden olmuştur. Bu dönemde büyük kıtlık baş göstermiş 2 milyona yakın Özbek Türkü açlıktan ölmüştür. ¹² Özbekistan tarım bakanı Çıldır Ali “1934 yılında ne kadar pamuk yetiştirirsek o kadar fazla Moskova’ya bağlanmış olacağız artık tam anlamı ile sömürgeyiz”¹³ diyerek bu durumdan şikayet etmiştir. Özbek hükümeti başkanı Feyzullah Hocayev de 1938 Moskova’nın pamuk ekim politikasına karşı çıktığı için Sovyet aleyhtarlığı suçu ile yargılanarak idam edilmiştir.¹⁴

Kolektivizasyon, kamuoyuna dış dünyaya gönüllü bir süreç olarak gösterilmiştir. Amaçlarının kulaklardan temizleme olduğu vurgulanmış, zengin köylülerin topraklarına ve konutlarına el konulacağı ve kulakların kendilerinin de GPU tarafından sürüleceği ve Sovyetler Birliği’nin uzak bölgelerine yerleştirileceğiydi. Sloganları kulakların sınıf olarak ortadan kaldırılmasıydı. Köylerde fakir köylüleri sömüren oldukça az kulağın olduğunu düşündüğümüz zaman bunun sadece göz boyama, sonrasında gelişecek hadiselerle temel hazırlama olduğu anlaşılmaktadır. Kolektivizasyonu organize etmek amacı ile köylere komünistler ve kentli gönüllülerden tugaylar gönderildi. Temelde bunun anlamı köylüleri, şayet itiraz edecek olurlarsa kulak olmadıkları halde kulak sınıfında gösterip kolhozlara(kolektif çiftlik) katılmaya ikna etmektir. Köylüler ki bunlar zaten fakir halkı oluşturuyordu. İmza attıklarında bireysel mülklerin geleneksel parçalarından konsolide edilecek kolektif olan bu tarlaları sürmek için atlarını teslim etmek zorundaydı; kolektivizasyon için görevlendirilmiş olan kişiler köylünün elindeki diğer hayvanları da hiçbir neden göstermeden alıyorlardı.¹⁵

Stalin dönemindeki temel siyaset, bir başka deyişle zorunlu sanayileşme, kolektifleşme ve kültürel asimilasyon Özbekistan’ın sosyal ekonomik ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. 1927’de Sovyet yönetimi Orta Asya toplumunu değiştirmek için namaz kılmayı yasaklayan, Allaha inanmanın bırakılmasını emreden bir tutum sergileyerek şiddet kampanyasına başlamıştır. Aynı yönetim bu uygulama çerçevesinde köylülerin çiftliklerini kolektive edip hayvanlarına el koyuyor, kadınlara başlarını açmalarını veya

12 Edward Allworth, *The Modern Uzbeks*, Stanford,1990, s.74.

13 Baymirza Hayit, *Soviet Russian Colonialism and Imperialism in Turkestan*, Cologne,1965, s.86; Xema j. Eudin and Robert C. North , *Soviet Russia and the East 1920-1927*, 1957, s.32.

14 Füsün Kara, *Özbekistan Tarihi, (1917-1991)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s.143.

15 Fitzpatrick, *Kısa SSCB Tarihi*, 2022, s.71.

kocalarından serbestçe boşanabileceklerini söylüyordu.¹⁶ Stalin'in siyaseti, Özbekistan gibi bir tarım toplumu üzerinde bilhassa derin bir değişime yol açmıştır. Sovyet yönetiminin Amerika Birleşik Devletleri karşısındaki pamuk bağımlılığı nedeniyle Özbekistan'daki pamuk üretimini arttırmaya çalışmıştır. Devlet kontrolündeki çiftliklerin kurulması, geleneksel tarım uygulamalarını ve ortak toprak mülkiyetini sekteye uğratmıştır. Bu çerçevede tarımsal alanlar sadece pamuk ekimi için kullanılınca kıtlık baş göstermiş ve tahıl için Rusya'ya bağımlı kılınmıştır.¹⁷ Ağır sanayinin özellikle Taşkent ve Semerkant gibi kent merkezlerinde yayılması, hızlı kentleşmeyi ve demografik değişimleri beraberinde getirerek Özbek Sovyet Cumhuriyetinin sosyal ekonomik manzarasını dönüştürmüştür.

Sovyetlerin hızla sanayileşmesi Stalin'e göre devlet kontrollü tarımla, dolayısıyla köylüden elde edilecek kaynaklarla mümkün olacaktı. Bu da kolektifleşmenin temelini teşkil ediyordu. Sovyet kolektifleştirme politikası, bireysel çiftlikleri zorla kolektif çiftlikler kolhozlar halinde birleştirmiştir. Pamuk üretimi için sürekli çok büyük baskı yapılmış, sulama kanallarının oluşturulması, masrafların paylaşılması Özbek ve Rus komünistler arasında tartışma konusu olmuştur.¹⁸ Başlangıçta bu uygulamanın ana ilkesi ulusal kadrolara umut sağlamaktı. Ancak kolektivizasyon'daki eksiklikler halk arasında memnuniyetsizlik yaratmıştır. Bu memnuniyetsizlik ise komünist parti yetkilileri ve siyasi polis tarafından sadakatsizlik ve milliyetçilik olarak nitelendirilmiştir.¹⁹ Özbekistan'da bu durum geleneksel tarım uygulamalarını sekteye uğrattırırken önemli sosyal ve ekonomik çalkantılara da sebep olmuştur. Sovyetler Birliği genelinde hızlı sanayileşme yönünde uygulanan bu baskı, Özbekistan'da madencilik ve imalat gibi ağır sanayilerin kurulmasını sağlayarak dönüşüme yol açmıştır. Ancak kolektivizasyona karşı çıkış sonucunda birçok insanın hapse girmesi, yaşadığı yerden sürgün edilmesi, statü kaybı, siyasi psikolojik baskı insanların günlük yaşamını etkilemiştir. Çünkü Özbekistan'da nüfusun çoğunluğu zaten tarım üretimi ile geçimini sağlamaktaydı.²⁰

Sovyetler Birliğinde ilk beş yıllık plan 1928-33 yıllarını kapsamaktadır. Stalin'in geçmişle büyük kopuşu olarak değerlendirilen bu plan Orta Asya'ya tek tük yatırımlar getirirse de asıl geleneksel toplumun temellerine saldırıyı

16 Keller, *Russia and Central Asia...*, s.179.

17 Kara, *Rusya'nın Orta Asyaya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, s.94.

18 Keller, *Russia and Central Asia...*, s.192.

19 Khalid A. Makin, *Uzbekistan, Nation, Empire and Revolution in the Early USSR*, london. Cornell University press, 201

20 Timur Dadabacv, *Identity and Memory in Post –Soviet Central Asia , Uzbekistans Soviet Past*, London and Newyork routledge, 2016, s.43-44.

getirmiştir. “*Hücum*” adı verilen bu saldırı, kadınların başlarını açması, onları özgürleştirmek, İslami sosyal alt yapının yanı sıra camileri ve ulemayı da yok etme uygulamalarını getirmiştir. Aynı şekilde çiftlikler kolektifleştirilmiş, çiftliklere Sovyetler birliğinin dünya piyasalarına vereceği pamuk üretimi talimatı verilmiştir. İşte bu plan SSCB boyunca milyonlarca kişinin ölümüne yol açmıştır.²¹

Birleşik bir Sovyet kimliğini teşvik etmeyi amaçlayan Stalinist politikalar, Özbek Sovyet Cumhuriyeti’nin kültürel çeşitliliğine de zarar vermiştir. Sovyet rejimi, Özbek toplumunu, ateizmi, laik eğitimi ve kısmen cinsiyet eşitliğini teşvik etmeyi de içeren Marksist Leninist çizgilerde yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Özbekleri Sovyet sistemine asimile etmeye yönelik politikalar uygulanırken, Rus dilinin kullanımı teşvik edilmiş, Sovyet kültürel normları dayatılmış ve yerel kültürel ifadeler bastırılmıştır. Rus dili ve kültürünün Sovyet modernliğinin ve ilerlemesinin simgeleri olarak tanıtılması, yerli dillerin ve geleneklerin marjinalleşmesine yol açmıştır. Özbek kültür kurumları, ideolojik incelemeye ve sansüre maruz kalmış, edebiyat sanat ve müzik eserlerinin sosyalist gerçekliğe bağlı kalması ve Sovyet ideolojisini desteklenmesi istenmiştir. Bu kültürel homojenleşme, Rus yerleşimcilerin ve yetkililerin akınıyla birleştiğinde, cumhuriyet içindeki Özbek çoğunluk ve azınlık etnik gruplar arasındaki gerilime katkıda bulunmuştur.

Stalinist rejimin merkezileşme ve kontrol üzerindeki vurgusu, yerel komünist parti elitlerinin Moskova’nın direktiflerini uygulamakla görevlendirildiği Özbek Sovyet Cumhuriyetine kadar uzanıyordu. Bu bağlamda Stalin tüm otoritenin sonuçta Sovyetler Birliği Komünist Partisine CPSU ait olduğu oldukça merkezi bir siyasi sistemi dayatmıştır. Özbekistan’da bu yerel yönetimin Moskova tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiği ve çok az özcillliğe sahip olduğu anlamına geliniyordu.²²

1941-42 arası dönemde, Rusya’daki birçok sanayi tesisinin Özbekistan’a yerleştirilmesiyle Ruslaştırma hızlanmıştır. Çünkü Özbekistan’ın yerel halkı esasen tarımla uğraştığından fabrikalarda çalışmak üzere Ruslar Özbekistan’a getirilmişlerdir. Bu politika aynı zamanda Özbekistan’da sadece Rusların değil başka milletlerden insanların yaşamasını da arttırmıştır. 1989 da yapılan son Sovyet nüfus sayımının resmi rakamlarına göre ülkede 100’den fazla millet mensubu yaşamakta idi.²³

21 Keller, *Russia and Central Asia...*,176.

22 Timur Gulyamova, *The Geography of Uzbekistan: At the crossroads of the Silk Road*, World Regional Geography book series , springer, switzerland 2022, s.39.

23 Fusun Kara, *Rusyanın Orta Asyaya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, Ankara,2021, s.101: Getty, Naumov vd. *The Rise of Stalins “iron fist”*, Yale University press : New Heaven and London, 2008, s.28.

Tasfiyeler ve siyasi baskı, milliyetçi unsurlar ve Sovyet otoritesine direnen dini liderler de dahil olmak üzere devletin düşmanları olarak algılanan hedef alıyordu. Bu bağlamda esasen canlı ve çeşitliliğe sahip olan Özbek aydınları tutuklama ve infaz dalgalarıyla yok edilmiş, kültürel ve entelektüel yaşamda toparlanması onlarca yıl sürecek bir başlık bırakmıştır.

Komünizmi özellikle Türk halkları üzerinde hakim kılmak üzere Stalin'in uygulamış olduğu baskılar sonucunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği topraklarında yaşayan binlerce fikir adamı, aydın hayatını kaybetmiştir. SSCB Merkez İdare Komitesi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından 1 Şubat 1931 de hazırlanmış olan kararnamele doğrultusunda zengin köylülerden başlanarak üzere sürgünler ki bu tarihe baktığımız zaman Özbekistan'da geniş verimli topraklara sahip olanlar başta olmak üzere Türkistan genelinde tüm zengin köylü halk buldukları topraklardan zorla çıkarılmıştır. Bu sürgünler, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında da devam etmek sureti ile yaklaşık olarak 3.332.580 kişi yurtlarından gitmek zorunda bırakılmıştır.²⁴

Tasfiyeler ve algılanan siyasi muhaliflere yönelik baskının karakterize ettiği Stalin dönemi aynı zamanda yerel liderleri ve entelektüelleri rejime tehdit olarak görmüştür. Bu kapsamda risk teşkil eden herkes tutuklanarak idam edilmiş veya çalışma kamplarına gulag gönderilmiştir. İnfaz mahzenlerine götürülmekten kurtulanların kaderi olan bu çalışma kampları, kitlesel çalışma kampları ve cezai kamplar olmak üzere üç farklı yapıda işletilmiştir.²⁵ 1937-1938 yılları arasında alınan kararlarla²⁶ anılan süreçte binlerce insan bu kamplara gönderilmiş, yine binlercesi de idam edilerek hayatını kaybetmiş, sürgüne gönderilmiş, yine binlercesi de idam edilerek hayatını kaybetmiş, sürgüne gönderilmiş ve ağır cezalara çarptırılmıştır.

1950'li yılların başına kadar yaşanan bu süreçte milli aydınların yetenekli sınıfı totaliter düzende hapsolarak, Türk dilli halkların birliği, akrabalığı, manevi ortaklığı hakkındaki bakış açısından ve fikirlerinden uzak tutularak yeniden terbiye edilmişlerdir.²⁷ Bu bağlamda öncelikle 1926'da çıkarılan yeni anayasa ile sosyal ve kültürel hayatta da birçok değişiklikler kabul edilmişlerdir. İslami hukuka göre evlenmeler ve boşanmalar kaldırılarak, laik düzene uygun kurallar getirilmiştir. Özbek komünist partisi tüm 1927

24 Shelia, Fitzpatrick, *Stalin's Team The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton,2015,s.33; Steven Sabol, *Russian Colonization and Genesis of Uzbek consciousness*, palgrave macmillian; Carlotta, ABD2003, 243

25 Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Ford university pres , newyork,2008, 27.

26 Katta qirgin2013

27 Conquest, *The Great Terror*, 27.

de İslami mahkemeleri ortadan kaldırmış, 1928 de ise İslami mektepleri kapatmış ve tüm İslami vakıfları lağvetmiştir.²⁸

Yazarlardan, sanatçılardan akademisyenlerden ve eğitimcilerden oluşan aydınlar kendilerini ideolojik bir savaşın ön saflarında bulunmuşlardır. Parti çizgisinden en ufak bir sapma veya muhalif görüşte bulunma durumunda sansür ve keyfi tutuklamalara maruz kalan aydınların birçoğu haksız yere hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş veya idam edilmiştir. Dolayısıyla tarihi ve kültürel değerlerini kimliklerini korumaya çalışan Özbek toplumunun aydınları Stalin rejimi içinde ihanetle suçlanmış ve bir çoğu devlet baskısına karşı direnmelerinin bedelini canlarıyla ödemiştir.²⁹

Özbekistan'daki Stalin'in büyük temizliği Joseph Stalin'in Sovyetler Birliği'ndeki yönetimi sırasında diğer Sovyetlerde olduğu gibi Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde de yaşanan kitlesel baskı, tasfiye ve siyasi zulüm dönemini ifade etmektedir. Daha geniş anlamda büyük tasfiye ve büyük terör olarak bilinen bu uygulamalar, entelektüeller, parti yetkilileri, dini şahsiyetler, etnik azınlıklar ve sadakatsizlik veya komünist parti çizgisinden saptığından şüphelenilen sıradan vatandaşlar da dâhil olmak üzere devlete düşman şekline algılananları hedef almıştır. Özbekistan'daki tasfiyeler birkaç dalga halinde yaşanmıştır. Tasfiyelerin yoğun dönemi 1930ların sonlarında 1937-1938 yılları arasında yaşanmıştır. Stalinist tasfiyeler sırasında siyasi ve kültürel seçkinler tutuklanıp idam edilmiş, böylelikle Moskova ekonomik ve sosyal hayatın tüm yönlerini kendisi dikte edebilmiştir.³⁰

Komünist Partinin XVII. Kurultayının yapıldığı 1934 yılından itibaren milli bozgunculuk ile mücadele yeni bir hız kazanırken, bu kurultaya kadar olan dönemde de 13 Sovyet Cumhuriyetinde parti örgütlerinden 800 kişi ihraç edilmiştir.³¹ Devam eden dönemde keyfi tutuklamalar, göstermelik duruşmalar, zorla itiraflar ve Sovyet gizli polisi özellikle de İçişleri Halk Komiserliği NKVD tarafından gerçekleştirilen infazlara aydınlara karşı bir temizliğin yapılması sağlanmıştır. Stalin'in isteğine göre, suçlular öldürülmeden önce mutlaka suçlarını itiraf etmeliydiler, bu yüzden yoğun işkence yöntemleri uygulanmıştır. 1935'de büyük temizlikten önce Taşkent'te ulemeden bir grup tutuklanmış ve Müslümanları savunan tek ülke olduğu sebebiyle, Japonya için casusluk yaptıklarını itiraf etmişlerdir.³²

28 Keller, *Russia and Central Asia*..., s.185.

29 Kara, "Moskova'nın Özbek Türklerini Sovyetleştirme Çabaları", s.154.

30 Gulyamova, *The Geography of Uzbekistan*, s. 39

31 Conquest, *The Great Terror*, s.29.

32 Getty, vd. *The Rise of Stalins "iron fist"*, s.85.

Özbekistan'da gerçekleşen tasfiyelerde özellikle milliyetçi duygular, dini, etnik ve ekonomik faktörler gibi bazı unsurlar öne çıkmaktadır. Özbekistan'da Sovyetler Birliği'nin merkezileşmesine tehdit oluşturacak geleneksel ve tarihsel kültürel kimlik milliyetçi duyguları barındırmaktaydı. Bu yüzden daha fazla özerkliği veya kültürel korumayı savunan aydın kesim ve aktivistler, potansiyel yıkıcılar olarak hedef alınmıştır. Benzer şekilde Özbekistan'ın Müslüman kimliği ve dini liderler de Sovyet ideolojisinin rakibi şeklinde algılanmış, İslami kurumlar ve onların kanaat önderleri baskılara maruz bırakılmışlardır. Camiler kapatılmış, dini özgürlükler kısıtlanmış din adamları da karşı devrimci cylemlerle suçlanmışlardır.

Özbekistan'daki Stalinist Ruslaştırma ve kültürel asimilasyon politikalarıyla daha da kötüleşen etnik gerilimler ve rekabetler, azınlık gruplarını hedef alan tasfiyeler için de bir bahane teşkil etmiştir. Tacikler, Kazaklar ve diğer etnik gruplar tasfiyelerden orantısız bir şekilde etkilenmişlerdir. Öte yandan Özbekistan'da uygulanan zorla sanayileşme, zorla kolektifleştirme gibi uygulamalar kaynakların ve emeğin de zorla seferber edilmesine yol açınca köylüler arasında direniş ve muhalefet baş göstermiştir. Köylü ayaklanmaları ve sabotajların sert misillemelerle karşılaşması korku ve şüphe ortamını da alevlendirmiştir. Stalin' in iktidara gelmesinden önce, Özbekistan, gelişen edebiyat, sanat ve akademik çevreleriyle canlı bir entelektüel ortama sahipti. Abdullah Qadiriy ve Abdulla Aripov gibi yazarlar modern Özbek edebiyatına öncülük ederken, Mahmud Hoca Behbudiy gibi bilim adamları da Özbek dilinin ve kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuşlardı. Ancak Stalinist rejimin ideolojik uyum ve merkezi kontrole yaptığı vurgu , entelektüel özgürlük ve yaratıcı ifade açısından zengin bir kültürel mirasa ve geleneklere sahip Özbek aydınları Stalin döneminde çok çeşitli baskı ve yıldırma politikalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Yönetime geldikten sonra milli aydınlara karşı savaş açan Stalin, Taşkent'te Kazak aydınlar tarafından çıkarılan *Akjol* gazetesinin fikirlerini de suçlayarak, partili olmayan aydınların Sovyet gençlerinin terbiye edilmesi işinden uzaklaştırılması teklif edilmiştir.³³ Ancak yaygın korku ve baskı atmosferine rağmen, bazı Özbek aydınları, Stalinist ideolojinin kısıtlamalarını incelikli bir direniş ve uyum biçimleri ile aşmaya çalışmışlar alegori, sembolizm ve örtülü eleştiri vasıtasıyla mesajlarını iletebilmişler, sansürden korunabilmişlerdir.³⁴ Bu bağlamda özellikle edebiyatçı aydınların yaşadıkları felsefi karmaşayı Kocaoğlu şöyle ifade etmektedir:

33 İ. Y. Dumlupınar, "19. ve 20. Yüzyılda Özbekistan'da Reform Hareketleri ve Rus Tesirinin Tarihsel Süreci", *Yeni Türkiye Özbekistan Özel Sayısı*, C.I, Yeni Türkiye Yayıncılık, Ankara, 2023, s.325.

34 Kara, *Rusya'nın Türkistan Politikasının Dönemlere Göre Değişimi*, s. 70.

Akademisyenler ve eğitimciler, Özbek dilini ve kültürünü resmi Sovyet ideolojisinin sınırları içinde korumaya çalışarak, akademik söylemin siyasallaşmış alanını ihtiyatlı bir şekilde müzakere etmişlerdir. Özbek aydınları bu yöntemle, baskı ve sansüre rağmen, hem hâkim siyasi düzeni yansıtan hem de ona meydan okuyan edebiyat, sanat ve bilim eserleri üretmeye devam edebilmişlerdir.

Türkistan'da bu muhalefette Rus carlığına karşı oldukları için 1917 devrimini destekleyen, genelde yurt dışında okuyup dönen ceditçiler³⁵ ile Sovyet uygulamalarına karşı çıktıkları için idam, sürgün gibi ağır cezalar alan Rusların basmacılar olarak adlandırdıkları hareket öne çıkmaktadır. Aslında sadece milli kurtuluş hareketi olan bu hareket kasıtlı olarak “*basmacı hareketi*” olarak adlandırılmaktadır. Ne gariptir ki Biz Türk tarihçiler de hala bu tabiri kullanıyoruz ki bu Rusların yalanlarını destekliyoruz anlamına gelmektedir. Şahsın adına hiçbir zaman bu tabiri kullanmadım ya *Korbaşı Hareketi* yada *Türkistan Milli Mücadele Hareketi* tabirini doktora tezimi hazırladığım 1993 yılında dahi ki o zaman Türkiye Özbekistan ilişkileri İslam Kerimov döneminde oldukça sınırlı tutulmuş olduğundan Özbekistan'a gitme imkanımız olmadığı halde ve yayın sıkıntısı bulunmasına rağmen bu yanlışın düzeltilmesini çok istemiştik ama sadece kendi yazılarımızda kullanmadık. Bu konuyu da özellikle burada vurgulamak istedik. İnşallah okuyucularımız olursa bizi daha iyi anlayacaklardır. Bu kapsamda Korbaşı ve Ceditçi aydınların baskı altına alınmaları, Abdülhamid Süleyman Çolpan, Hoşnud, Abdurrauf Fitrat , Münevver Kari, Abdureşidov, Abdullah Kadiri, Batu, Elbek, Atacan Haşim, Osman Nasır , Qulam Zaferi, Kayum *Ramazan*, *Gazi Alim gibi aydınların başına gelenler Stalin dönemindeki yok etme faaliyetleridir*. 1938 yılı sonunda Stalin tüm tecrübeli insanların öldürülmesi sebebiyle devletin çökme noktasına geldiği görüldüğünde, öldürme kampanyasının son bulmasını istediye de bu hemen mümkün olmamıştır.³⁶

Modern ve müreffeh bir Özbekistan vizyonu, birçok reformcu ve düşünür nesline değişim mücadelesini sürdürme konusunda ilham kaynağı olmuştur. Esasen Sovyetler birliği dağılmadan da kamuoyunun gündeminde yer alan Stalin dönemi politikaları, 1991 deki bağımsızlığın ardından daha önemli hale gelmiştir. Bu çerçevede dönemin mağdurlarını anmak ve onların saygınlığını yeniden kazandırmak adına Özbekistan'ın başkentinde “ siyasi baskı kurbanları müzesi” açılmıştır. Son dönemde Özbekistan'da eski Sovyet rejiminin cezalandırdığı suçların aklanması milli değerlerin odak noktası olacağı bir yapılanmaya işaret etmektedir. Nitekim 2001 yılından bu

35 Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, s.54.

36 Kara, “Özbekistan Tarihi”, s.134; Fitzpatrick, *Kısa SSCB Tarihi*, s.74.

yana 31 Ağustos gününü Stalin döneminin baskı kurbanlarını anma günü olarak geçiren Özbekistan'da 2021 Ağustosundaki etkinliklerde konuşan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev şunları söylemiştir:

*“büyük potansiyele sahip liderlerin, akademisyenlerin, yazarların, doktorların ve öğretmenlerin baskı altına alındığı acıktır. Onlar halkımızın en iyileri idi. Totaliter rejimin, milleti özünü açacak ve öz farkındalığını güçlendirecek akıllı insanlara hiçbir faydası yoktu. Onlar sadece büyük olmanın suçlusuydu”.*³⁷

Özbekistan'daki Türkçülük hareketinin zorluklarıyla boğuşan bir toplumda ilerleme ve reform arzusunun bir kanıtıdır. Yeni yüzyılda büyük bir özveri ile harekete geçmiş olan ceditçiler, veya yeni düzen savunucuları, eğitim, kültür ve yönetim de dâhil olmak üzere Özbek toplumunun çeşitli yönlerini yeniden canlandırmaya ve modernleştirmeye çalıştı. Çabaları, Özbekistan'ın zengin kültürel mirasını korurken değişen küresel manzaraya uyum sağlama ihtiyacının tanınmasıyla yönlendirildi.

Stalin'in sorunlarla başa çıkma yöntemi olarak kullandığı fiziksel şiddet ve fiziksel ortadan kaldırma, sadece üst düzey yetkililere veya kendisine alternatif olabilecek isimlere yönelik olmakla kalmamıştır. Düşman kavramının Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde de herkesi ve her şeyi kuşatabilme özelliği kitlelerinde bu baskıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Düşman her an her yerde belirebilecek bazen bir maden işletmesini sabote edecek, bazen fabrikalarda lojistik mal üretecek, bazen sistemden şikâyet ederek komünist maskesini takmış kişilerden de oluşmaktadır. Böyle bir durumda hızlı sanayileşme ve kolektifleştirme politikasına karşı çıkan bir köylüde sistemin aksayan yönlerini ifade eden bir aydında düşman olarak kabul edilmiştir.

Lenin zamanında ortaya çıkan yeni ekonomi politikasının yavaşlamaya başlaması sistemle ilgili zıtlıkları güçlendirdi. Siyasette toplumdaki sosyal çıkarların çeşitliliği ile Bolşevik otoritesi arasındaki rekabet artmıştı. Parti ve devlet organlarında Stalin, Troçki, Zinovyev ve diğerlerinin arasındaki rekabetin yansımaları son derece etkili ve güçlü olmuştur.³⁸

Stalin dönemi diğer Türk boylarında olduğu gibi Özbek Türklerinin tasfiyelerinde ne kadar insanın kayıp verdiği hakkındaki bilgiler kesin değildir. Ortada olan bir durum vardır ki o da 1930 lu yıllardaki rakam oldukça fazladır. Tasfiye için belli bir suç nedeni bulunmamakta idi. Moskova için paranoyaya varan her hangi bir suçu bulunmayanlar hain ilan edilip acımasızca cezalandırılmakta idi. Tasfiyeye uğramış olanların

37 Rustam Temirov, “Uzbekistan Exonerates Over 200 of Stalins Victims”, *Central Asia News*, 5.11.2023, Central Asia news.com.

38 Bialer, *Stalins's Successors: Stalin's Successors*, s.78.

sayısı belirsiz olmakla birlikte 1930- 40 yıllarındaki hapis ve kamptakilerin sayısı aklıktan ölenlerden fazladır. Böylelikle korku sistemini sağlıyor veya hızlı gelişen ekonomisine bedava iş gücü kaynakları üretiyordu.³⁹ Otoriter rejimin düşmanı olabildiğine inandıkları insanlar, ya da korku sistemini ayakta tutmak ve hızlandırılmış ekonomi sistemine zorla çalıştırılmak üzere insan gücü için tasfiyenin çalışması gerekiyordu. İktidara gelen Bolşevikler eski sistemi bozmak için her şeyi yapmıştı. Doğal olarak ülkede kaos başlamış, savaş komünü zmi ve özel durumlarda çıkan bir sürü kararnamele uygulamada zorluk çıkmıştı. Bu yüzden Sovyet hükümeti pratik bir çözüm buldu ve bütün komünist hakimlere sınırsız davranabilme olanağını verdi. Ceza kanunundaki terörle ilgili maddenin olabildiğince geniş tutulması gerektiğini düşünenlerin bu kararları 1922 yılında ceza kanuna girdi.⁴⁰

Stalin'den sonra başa geçen liderler ılımlı bir politika takip etmelerine rağmen hiçbir zaman Stalin'i de eleştirmemişlerdir. Takip edilmiş olan siyaseti halkların refahı için olduğunu devamlı olarak vurgulamışlardır. Zira bu şekilde bir söylem de Sovyetler Birliği'nin ayakta kalması dolayısıyla Rus milliyetçiliği açısından yadırganmamalıdır.

Sonuç

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Joseph Stalin uluslar arası siyasetin şekillenmesini sağlamıştır. Hem Sovyetler Birliği'ne, hem doğu bloku olarak adlandırdığımız ülkelere hem de dünya siyasetine vurmuş olduğu damgalar ile tarih sayfalarında yerini almıştır. Stalin'in politikası tek bir amaca hizmet ediyordu. Baskı, terör katliamları ile korku salan totaliter yönetimi neticesinde yüz binlerce insan sürgüne gönderilmiş, ağır cezalar altında ezilmiş, daha da kötüsü birçok insan hayatını kaybetmiştir. Bu bağlamda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği terkinde yaşamış olan bütün halkların tarihinde çok elem verici ve oldukça karmaşık hadiseler yaşandığı gibi Özbek Türkleri de bu durumdan paylarını almışlardır. Rahmet ve saygı ile andığımız Özbek aydın ve liderleri hayatlarını kaybetmiştir. Bu dönemde Özbek Türk halkı milli değerlerini yaşamakta çok zorlanmışlardır.

Stalin döneminde yaşanmış olan birtakım olaylar günümüz tarihçilerini araştırma yaparken çok farklı bakış açlarına ve düşüncelere götürmektedir. Kısmen de olsa anlatmaya çalıştığımız Stalin döneminde Özbek aydınlarına yönelik katliamlarda kendi halkının işbirlikçi olmasını çok etkileyici bulduk. Şayet bu hadiseler bugün yaşanmış olsa günümüz aydınlarının tepkisi ne olurdu sorusu da aklımıza gelmedi değil. Özellikle bu dönem üzerine

39 Fitzpatrick, *Kısa SSCB Tarihi*, s.75.

40 Bialer, *Stalin's Successors*, s.79., Fitzpatrick., *The Russian Revolution*, s.43.

değerlendirmeler yaparken elbette bu olayları vahşet olarak yorumlamamak mümkün değil. Çalışmamızı yaparken, aklımızdaki sorulara kendimize göre cevap aradık ve ne yazık ki acabalar zihnimizde belirdi. Bu bağlamda tarihi hadiseleri yazarken mutlak doğruyu anlamış olmamıza rağmen, bugün hala gerek Türk cumhuriyetlerinin gerekse ülkemizin bu hadiselerden çok dersler çıkaramadığı kanaatimce aşıkardır.

Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nde 70'li yıllara baktığımız zaman Sovyet sisteminin aşırı bürokrasi anlayışının ülkede neden olduğu sosyal yaraları da çok fazla konu dışına çıkmamak için yazamadık. Özbekistan genelinde gerileme derinleştikçe, oldukça fazla sorunun halkın hayatını etkilediği gerçeği de unutulmamalıdır. Sovyet Devleti'nin istatistiklerini Komünist Parti'nin direktifleri doğrultusunda düzenlenen planlara uydurulmasının bir sonucu olarak aşırı evrak yazmaya başvurma Özbekistan'daki pamuk yetiştiriciliğinin son derece olumsuz sonuçlara neden olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

İncelediğimiz dönemde daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi ağır kitlesel baskı ve katliamlar sonucu hayatını kaybetmiş olan en az 2 milyon Türkistan Türkü vardır ki bunlar içerisinde Özbek Türkleri de mevcuttur. Özbek Türkleri'nin 1992'de bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla birlikte, dönemin yarattığı zararları tamir etmek günümüz siyasetinde önemlidir. Stalin döneminde haksız yere idam edilmiş olan Türk aydınları ve fikir adamlarının itibarı iade edilmiş, haksız yere suçlanmış oldukları kabul edilmiştir. Bugün Özbek Türkü kardeşlerimize baktığımız zaman tüm bu baskılara rağmen direnerek dinlerini, gelenek ve göreneklerini büyük oranda sürdürmüş olmaları ise son derece sevindiricidir. Çalışmamızı yaparken en çok da bu konu dikkatimizi çektiğinden özellikle Özbek Türk kardeşlerimizin pasif bir direnişle de olsa kimliklerini kaybetmemiş olmaları bizim gelecek günlere dair büyük ümitlere kapılmamıza yol açmıştır.

Temennimiz o dur ki Türkiye ile Özbekistan Türk Cumhuriyeti arasındaki kültürel, sosyal, iktisadi ilişkiler çok daha kuvvetlenecek ve kardeş Özbekistan Cumhuriyeti bir daha bu elem verici kara günlere asla dönmeyecektir.

Kaynakça

- ALLWORTH, Edward, *The Modern Uzbeks*, Stanford, 1990.
- BIALER, Severyn, *Stalins's Successors: Stalin's Successors: Leadership, Stability and Change in the Soviet Union*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982
- CAGNAT, Rene - JAN, Michel, *İmparatorluklar Beşiği, Sscb, Çin ve İslamın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı*, İstanbul, 1992, DADABAEV, Timur, *Identity And Memory In Post -Soviet Central Asia , Uzbekistans Soviet Past*, London and Newyork routledge, 2016.
- EDELE, Mark, *Stalinist Society 1928-1953*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- FITZPATRICK, Shelia, *Stalins Team the Years of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton, 2015.
- FITZPATRICK, Shelia, Kısa SSCB Tarihi, çev Samet Öksüz, Say yayınları, İstanbul, 2022.
- FITZPATRICK, Shelia, *The Russian Revolution* , 4th edition, Oxford University Pres , Oxford, 2017.
- GETTY, Naumov vd., *The Rise of Stalins "Iron Fist"* , Yale University pres: New Heaven and London, 2008.
- GULYAMOVA Nazira, *The Geography of Uzbekistan. At the Crossroads of the Silk Road , World -Regional Geography*, Book Series , Springer, Switzerland, 2022.
- HAYIT, Baymirza, *Soviet Russian Colonialism and Imperialismın Turkestan*, Cologne, 1965.
- IRZAYEV B., *Katta gir inin kelib chiqishi arafasida i sharoit*, Taşkent Uzbekistan respublikası fonlar akademiyası, fon neşriyatı", 2014.
- KARA Füsün, "Moskova'nın Özbek Türklerini Sovyetleştirme Çabaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* , İstanbul, 2000, ss. 151-157.
- KARA, Füsün, *Rusya'nın Orta Asyaya (Türkistan) Politikasının Dönemlere Göre Değişimi*, İksad Yayınevi, Ankara, 2021.
- KARA, Füsün, *Özbekistan Tarihi, (1917-1991)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1996.
- KELLER, Shoshana, *Russia And Central Asia: Coexistence, Conquest Convergence*, Toronto: University of Toronto Press, 2020.
- KHAİRMUKHANMEDOV, Nurbek, "Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalışma Kampları", *Bilig*, Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesi , 1, ss. 55-174.
- KHALİD Adecb, *Making, Uzbekistan, Nation, Empire and Revolution in the Early USSR*, London. Cornell University Press, London, 2015.

KOÇAOĞLU, Timur, “Çağdaş Özbek Şiiri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1996 1 3-53.

KOLLARZ, Walter, *Russia and Her Colonies*, London George Philip and Son Limited, 1953.

SABOL, Steven, *Russian Colonization and Genesis Kazak Consciousness*, Palgrave, Macmillian; Calotte ABD, 2003.

TEMİROV , Rustam, “Uzbekistan Exonerater Over 200 of Stalins Victims”, *Central Asia News*, 5.11.2023, Central Asia news.com.

XENIA j. Eudin and NORTH Robert , *Soviet Russia And the East 1920-1927*, Stanford University Press, Stanford ,California, 1957.

Ermeni Alfabesiyle Yazılmış Türkçe Kaynaklar Üzerine¹

Telli Akhundova Korkmaz²

Özet

Dünya tarihinde kendi kültür ve edebiyatlarını oluştururken birden fazla dil kullanan pek çok halk vardır. Ortaçağda Latince ve Arapça bilim dili olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İran edebiyatı Farsça ve Arapçanın kullanımıyla oluşmuştur. Farsçanın kullanımıyla Hindistan edebi mirası meydana gelmiştir. Türkdilli halkların edebiyatlarının oluşumunda da Farsça ve Arapçanın kullanımı gözardı edilemez. Osmanlı Devleti hudutları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında da iki dil yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Yüzyıllarca birlikte yaşayan Türkler ve Ermeniler bir birlerinin dil, edebiyat ve sanatlarından etkilenmişlerdir. Osmanlı toplumu içerisinde Ermeniler varlıklı bir zümreyi oluşturuyorlardı. Bu durum onlara çocuklarını yurtdışında kolayca eğitime göndermelerini sağlamıştır. Varlıklı ve eğitilmiş Ermeniler ise hakim ulus olan Türk bürokrasisi içerisinde yerlerini almışlardır. Süreç içerisinde hem nüfus yoğunluktan ötürü, hem de üst tabakalarda yer aldıkları için Ermenice yaygınlığını kaybetmiştir. Ermeni harfli Türkçe yazım kültürü, Hristiyan inancına bağlı olan Ermeni halkı ile yazı aracılığıyla iletişim kurmanın ve onların da aynı yolla kendini ifade etmesinin bir aracı unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Elbette bu kendi medeniyetini muhafaza etme ve yabancılaşmaya karşı koyma mücadelesinin tezahürü gibi de değerlendirilir. Aşıkların şiir ve destanlarında, yazılı edebiyatta, çeviri eserlerde, dergi ve gazetelerde, mezar taşlarında, kitabelerde, çok dilli sözlüklerde, İncil ve diğer dini metinlerde bu tarzın kullanımına rastlanılmaktadır. Ayrıca matematik, tıp, astronomi, kimya, din, felsefe, mizah, magazin ve sanat dalları gibi birçok alanda da eserler üretilmiştir. Tarih alanında ise Ermenilerin yaşadıkları şehirlerdeki kültürel mirasları ve kilise tarihlerini anlatan eserler dikkat çekmektedir.

Çalışmada Ermeni Harfli Türkçe yazım kültürünün oluşumu ve tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Basın-yayın ve yazma eserlerden örnekler sunularak incelemeler yapılmıştır.

1 Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi BAP (Bilimsel Araştırma Projeleri) Proje No: HDP24S10- “Vartan Paşa, Şark Müharebesi Hikayesi” başlıklı projeden üretilmiştir.

2 Doç. Dr.,

Giriş

Asırlarca aynı coğrafyayı paylaşan Türklerle Ermeniler arasında her alanda medeni alışverişler oldukça fazladır. Sosyal hayatın birçok evresinde iç içe yaşayan farklı inanç toplulukları birbirlerinin kültürel değerlerinden inançlarına, folkloriden anlayışa kadar mahalle ve köy hayatında birlikte yaşama tecrübelerini ortaya çıkarmışlardır. Bizans yönetimi ve Rumlar tarafından maruz kaldıkları baskı ve katliamlara karşın, Türk idaresinin ve halkının saygılı ve hoşgörülü tutumu, Ermenilerin Türk dil ve kültürünün etkisi altına girmesini teşvik etmiştir. Buna ek olarak, devlet yönetiminde, ticarete ve sosyal hayatta elde ettikleri fırsatlar da bu kültürel etkileşimi önemli ölçüde kolaylaştırmıştır.

İnsanlar arasındaki iletişimi sağlayan doğal bir araç olan dilin, iki toplum arasındaki ortak etkileşimde belirgin bir rol oynadığı açıkça görülmektedir. Özellikle bugün Avrupa'da ve Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin kullandıkları Demirciyan, Nalbantyan, Kuyumciyan, Koçeryan, Yetimyan gibi soyisimlerde bu etkileşim kendini göstermektedir. Doğal olarak her alanda yaşanan etkileşim edebiyata ve basın yayın hayatına da yansımıştır.

1. Ermeni Harfli Türkçe Eserler

XIV. yüzyıldan itibaren Türkçe metinlerin yazımında özellikle yazma eserlerde Ermeni harflerinin kullanılmasına başlanmıştır. Matbu eserlerde ise XVIII. yüzyıldan itibaren bu tarzın kullanımına geçilmiştir. Fakat XX. yüzyılın başlarında Ermeni harfli Türkçe eserlerin yayımlanması tedricen azalma göstermiştir. Yine de 1960'lı yıllara kadar devam ettiği bilinmektedir.³ Aşıkların şiir ve destanlarında, yazılı edebiyatta, çeviri eserlerde, dergi ve gazetelerde, mezar taşlarında, kitabelerde, çok dilli sözlüklerde, çeşitli dini kitapve metinlerde bu tarzın kullanımına rastlanılmaktadır. Bununla da kalmamış matematik, tıp, astronomi, kimya, din, felsefe gibi bilimsel birçok alanda da eserler üretilmiştir. Tarih alanında ise Ermenilerin yaşadıkları şehirlerdeki kültürel mirasları ve kilise tarihlerini anlatan eserler dikkat çekmektedir. Diğer Osmanlı tebaası olan Rumların da bu tarzı kullandıklarını görmekteyiz. Nitekim özellikle XVII. yüzyıldan sonra hem Ermenilerin hem de Rumların kendi alfabeleri ile yazılmış çokca Türkçe eser vermeye başladıkları bilinmektedir. Ermeni alfabesiyle Türkçe basılan ilk kitap Venedik'te 1727 yılında Mıkhitaristler Birliği'nin kurucusu Mıkhitar Sebasdatsi (Sivashlı) tarafından Antonio Bortoli'ye ait matbaada basılan 149 sayfalık "Yeni Ermenice Dilbilgisi" adlı eserdir.⁴

3 Kevork Pamukçyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul, 2002, s. XI.

4 Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, 2005, s. 29; Pamukçyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, *Age*, s. XIV.

Türk dilinin tesiri Ermeni edebiyatının çeşitli alanlarına da yansımıştır. Çünkü Türkçe, hakim unsurun dili idi bu sebepten diğer milletler gibi Ermeniler de günlük hayatlarında bu dili konuştukları gibi yayınlarını da Türkçe yapmaktaydılar. 1618 yılında Schütz tarafından yayımlanan dua kitabı başta olmak üzere, pek çok ilmihal kitabı ve edebî eser Ermeni alfabesiyle Türkçe kaleme alınmıştır. Türk mizahının önemli temsilcilerinden biri olan Nasreddin Hoca, aynı coğrafyayı ve sosyal hayatı paylaşan farklı milletleri etkilediği gibi, Ermeni toplumunda da derin bir tesir bırakmıştır. Bu etkinin bir göstergesi olarak, 1837-1929 yılları arasında Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmış en az sekiz kitabın Nasreddin Hoca'ya dair olduğu bilinmektedir. Söz konusu durum, Türk kültür ve düşünce dünyasının en meşhur figürlerinden biri olan Nasreddin Hoca'nın Ermeni toplumu nezdindeki kabulünü ortaya koymaktadır. Gazete, dergi ve kitap yayınlarının yanı sıra, Osmanlı coğrafyasında başta İstanbul, Bursa ve Kayseri gibi şehirlerde olmak üzere farklı bölgelerde de Türkçe yazılmış Ermeni mezar taşlarına rastlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş okulların açılmasına ve bilimsel nitelikte eğitim verilmesine genellikle Tanzimat ile başladığı düşünülmüştür. Oysa XV. yüzyıldan başlayarak medreselerde eğitim yapıldığı, en çok da din adamları tarafından derslerin işlendiği bilinmektedir. İmparatorluk içerisindeki çeşitli milletler de bu tarzı benimsemişlerdir. Anadolu'nun büyük şehirlerinde yaşayan Ermeni ve Rum cemaatleri ibadethanelerin yakınında olan okullarda din adamları aracılığı ile eğitim almaktaydılar. Genel olarak köylerde yaşayanların imkanları kısıtlıydı. Nitekim okul olsa da öğretmen bulmak kolay olmadığından milletlerin istifade ettikleri yazı ve konuşma dilleri arasında zamanla *diglossia* veya *cift dilcilik* meydana gelmiştir. Kendi dillerinin alfabesini bilseler de bu halklar, yazı dilinde kullanılan edebi ifadeleri anlamakta güçlük çekmişlerdir. Diğer taraftan Türkçenin bütün halklar arasında ortak bir dil olarak iletişimi sağladığı ve bu sebepten her alanda etkili olduğu inkar edilemez. Bu nedenlerle Anadolu'da yaşayan milletler, aynı zamanda Ermeniler de kendi ana dilleri yerine Türkçeyi benimsemişlerdir.⁵ Yani Ermeniler günlük hayatlarında Türkçe konuşsalar da, Arap harflerini öğrenmek zor gelmiştir. Her ne kadar kendi okullarında Ermeni alfabesiyle eğitim görseler de, eski Ermenice ile yazılmış metinleri anlamakta güçlük çekmişlerdi.

5 Armen Tanikyan, Türkiye'den Göç Etmiş Azınlıklar Diasporasında Kültürel Miras Olarak Türk Dili, *Contemporary Research in Economics and Social Sciences* Vol.:2 Issue:2 Year:2018, s. 303-304.

İstanbul'da yaşayan Ermeniler için Vartan Paşa tarafından kaleme alınan ve Türk romancılığında önemli bir yere sahip olan Akabi Hikâyesi, Ermeni alfabesiyle Türkçe olarak basılmıştır. Paşa'nın bu eseri Türkçe olarak yazma nedenleri ve gerekçeleri, eserin anlam ve önemini derinleştirmektedir. Türkolog Andreas Tietze'ye göre Vartan Paşa Ermenice yazarken tatmin olmuyordu, bu sebepten İstanbul ve Anadolu'daki tüm Ermenilerin zorlanmadan okuyup anlayabildikleri ve uzun zamandır kullanılmakta olan Ermeni alfabesini tercih etmiş lakin eserini günlük Türk diline uygun bir şekilde kaleme almıştır.⁶ Bu tercih, eserin hem daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamış hem de dönemin kültürel ve dilsel etkileşimlerini yansıtan çarpıcı bir örnek olarak öne çıkmıştır.

Akabi Hikayesi, *Bir Sefil Zevce* gibi birçok edebi eserin yanında *Aş Yahut Çiçek İletinin Biricik Tedbiri* gibi bilimsel eserler, *Şark Mühâribesi Hikayesi* gibi tarihi eserler, *Ermenice-İtalyanca-Türkçe* gibi sözlükler, *Yeni Yemek Kitabı ve Hamur İşleri* gibi günlük yaşama hitap eden eserler vs. çeşitli konuları kapsayan Ermeni Harfli Türkçe kitapların sayısını Murat Cankara Hasmik Stepanyan'ın *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası* eserine dayanarak yaklaşık 1696 yayın yeri ve yılı belli olan, yayın yeri ve yılı belli olmayan ise 160 olarak tesbit etmiştir.⁷

2. Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk gazete, 1831 yılında Osmanlıca olarak yayımlanmaya başlayan Takvim-i Vekayi gazetesidir. Bu gazetenin Rumca, Ermenice ve Farsça nüshalarının yanı sıra, Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice ve Türkçe-Arapça gibi iki dilli sayıları da bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenice basın, 1832'de tamamen doğrudan devletin finanse ettiği ve ancak 150 kadar abonesi olan Takvim-i Vakayi'nin Ermenice nüshası ile başladığı kabul edilmektedir. Aralıklarla 1850'ye kadar yayımlanan bu resmi gazetenin adı Lrakir (*Լրագիր*) olarak bilinmektedir. Devletin başkenti İstanbul, Ermeni basını için daima bir merkez konumunda olmuştur. 1832'den 1970 yılına kadar İstanbul'da 350, İzmir'de 38 ve sayıları 20'ye yaklaşan diğer il ve ilçe merkezlerinde yaklaşık 70 Ermenice dergi ve gazete yayımlanmıştır. Ayrıca, Ermeni harfleriyle yayımlanan yaklaşık 24 gazete bulunmaktadır. En ünlüleri *Manzûme-i Efkâr* (1866), *Envâr-ı Şarkîyye* (1867), *Avedaper* (*Ավետաբեր*) (1870), *Cerîde-i Şarkîyye* (1885-1913)'dir.⁸

6 Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi*, Yayına Hazırlayan Andreas Tietze, İstanbul, 1991, s. IX-X.

7 Murat Cankara, Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, İstanbul, 2014, s. 118.

8 Koloğlu, *Age.*, s. 97.

Sayıları oldukça fazla olan Ermeni harfli Türkçe dergi ve gazetelerin en yaygın olanlarından biri *Mecmua-i Havâdis* (1852-1877)'tir. Tamamen Ermeni harfli Türkçe çıkan ilk süreli yayın olarak da kabul edilen bu gazetenin kurucusu ve editörü Osmanlı bürokrasisinde Vartan Paşa olarak tanınan Hovsep Vartanyan'dır.⁹ Akademik kaynaklara göre Osmanlı devlet adamı, gazeteci ve yazar olan Vartan Paşa 26 Eylül 1816 yılında İstanbul'da doğmuştur. Viyana Mihitarist Manastırında eğitim almıştır. Kısa sürede buradaki eğitimini başarıyla tamamlayan Vartan Paşa İstanbul'a dönerek öğretmenlik yapmıştır. Barutçubaşı ve başpiskopos olan Hovannes Dadyan Amiray'ın evinde yaptığı özel öğretmenlikle yanaşı 1836 yılında Hasköy'deki Nersesyan Mektebinde de öğretmen olarak çalışmıştır. Henüz 22 yaşında Arkun tersanesine atanan Vartan Paşa 1837'de Bahriye'de tercümanlıktan baştercümanlığa yükseldikten sonra askeri rütbelere alarak nişanlarla taltif edilmiştir. 1856'da Encümen-i Dâniş azası iken 1857 yılının sonları 1858 yılının ilk yarısında ise paşalık rütbesi verilmiştir. 1860 yılında askeriye'den ayrılıp mülki görevlerde çalışarak Bey ünvanı almıştır. Devletteki önemli hizmetlerin ve meziyetlerinin karşılığı olarak Osmaniye ve Mecidiye nişanlarının ikinci ve diğer derecelerini alan Vartan Paşa'nın Avrupa'da da yüksek itibara sahip olduğu bilinmektedir. Askeri görevlerde olduğu gibi mülki görevlerde de başarılı olmuştur. Nitekim 1868 veya 1869'da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye aza olarak atanmıştır. Bir takım karmaşık meseleleri irfan ve öngörüsüyle çözüme kavuşturan Vartan Paşa'nın adli ve diğer şehir meselelerine ilişkin pek çok layiha, nizamname ve tüzük hazırladığı da kaydedilmektedir.¹⁰

Vartan Paşa, hünerli bir şahsiyet olarak Osmanlı Devleti ve milletine hizmetle yetinmemiş aynı zamanda Ermeni Katolik cematine de hizmetlerde bulunmuştur. O, 1 Nisan 1846 yılında kurulan Hamazkyats (Ulusal Birlik) Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden olmuş, 1851'de ise Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin yönetim kurulu üyeleri arasına girmiştir. Bütün bu yoğun çalışmaların arasında basın-yayın alanında da takdir edilir faaliyetlerde bulunmuştur. Hatta yakalandığı bir göğüs hastalığı nedeniyle çektiyi eziyetlere rağmen çalışmalarını uzun süre devam ettirmiş ve 28 Mart 1879 tarihinde 64 yaşında İstanbul'da ölmüştür.¹¹

9 Murat Cankara, *Mecmûa-i Havâdis'ten Agos'a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın, Toplumsal Tarih*, Sayı 301, Tarih Vakfı Yayını, 2019, s. 8.

10 Kevork Pamukçyan, *Bibliyografileriyle Ermeniler*, İstanbul, 2001, s. 373; <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?-Ulaşım Tarih 06.12.2022>.

11 Pamukçyan, *Bibliyografileriyle Ermeniler, Açe*, s. 373; <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?-Ulaşım Tarih 06.12.2022>.

1852 yılında Vartan Paşa editörlüğünde yayınlanmaya başlayan *Mecmûa-i Havâdis*, başlangıçta ayda bir defa çıkan dergi olmuştur. İstanbul'un fethinin tefrika edildiği bu dergi sonra haftada bir yayınlanmış ve sonrasında da günlük gazeteye dönüşmüştür. Gazetede siyasi, idari, ilmi ve zirai konuları içeren yazılar yayınlanmıştır. Hovhannes Mühendisyan, Bogos Kirişçiyen ve Mecmûa-i Havâdis matbalarında basılan gazetenin ayrıca *İlave-i Mecmûa-i Havâdis* ve *Ruzname-i Mecmûa-i Havâdis* isimli ekleri de vardı.¹²

Gazetenin ilk sayılarında Osmanlı sultanlarını ve devlet adamlarını ilgilendiren diğer dünya devletlerinin yöneticileri, onların aile ve çocukları hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Sayfalarda siyasi, askeri, ekonomik ve devlet yönetiminde baş veren diğer gelişmelere dair haberlere yer verilmiştir. Bununla birlikte Kristofor Kolumb'un Amerika'yı keşfi ile ilgili dünyayı ilgilendiren periyodik yazılara da rastlanılmaktadır. Gazetenin uluslararası siyaset, ekonomi ve bürokrasi ağırlıklı bir yayın olduğu anlaşılmaktadır. *Mecmûa-i Havâdis* bazı kaynaklara göre 1877, bazılarına göre ise ekleri ile birlikte 1883 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir.¹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yayınlanmaya başlayan Ermeni dilinde ve Ermeni alfabesiyle Türkçe yayınlanmış süreli yayınların sayısı gittikçe hızla artmıştır. 1840-1900 yılları arasında sadece İstanbul'da Ermeniler tarafından yayımlanan yüzü aşkın gazete ve dergi bulunmaktadır. Bu yayınların yarısından fazlasının kısmen veya tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basılmış olması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çok kültürlü yapının önemli bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Yayınların halkı önemli derecede etkilediği görülmektedir. Şöyle ki, o günlerde meşhur olan *Mecmua-i Havâdis* ve *Manzûme-i Efkâr* gibi gazeteleri okumak için Türkler bile Ermeni harflerini öğrenmişlerdir. Çünkü Osmanlı aydınları tarafından 1861 yılında batı bilim ve kültürünü yaymak amacıyla kurulan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin kıraathanesinde *Mecmua-i Havâdis*, sürekli olarak okunan yayınlar arasında bulunmaktaydı.¹⁴

Sonuç

Ermeni harfli Türkçe kitaplar, belgeler ve süreli yayınlar, Türkler ve Ermeniler arasında her alanda gerçekleşen kültür alışverişinin somut bir

12 Cahit Külekçi, İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 2015. <https://istanbultarihi.ist/156-istanbul-ermenileri-kilise-ve-gelenek> - Ulaşım Tarihi: 11.11.2023

13 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000*, İstanbul, 2014, s. 391; Stepanyan, *Age.*, s. 555-556.

14 Ali Budak, XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik, *MSGSÜ Sosyal Bilimler (1)*, 2010, s. 44.

kanıtıdır. Bu tarzda ortaya konulmuş eser ve çalışmalar; sözlü ve yazılı edebiyat eserleri, sözlükler ve dille ilgili çalışmalar, çeviriler, hukuk belgeleri, dinî eserler, tarihî eserler, mizah içerikleri ve süreli yayınlar şeklinde sınıflandırılabilir. Her bir kategorideki kitap veya eser, incelenmesi gereken kaynak niteliğindedir. Bu kaynaklar, Türk-Ermeni ilişkilerinin, kültürün çeşitli alanlarında olduğu gibi, dil ve edebiyat alanında da derin bir etkileşim ve yakınlık içerisinde olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Kaynakça

- BUDAK Ali, XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik, *MSGSÜ Sosyal Bilimler (1)*, 2010, s. 41-50.
- CANKARA Murat, Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, İstanbul, 2014, s. 115-137.
- CANKARA Murat, Mecmua-i Havadis'ten Agos'a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın, *Toplumsal Tarih*, Sayı 301, Tarih Vakfı Yayını, 2019, s. 8-11.
- KOLOĞLU Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1985, İstanbul, s. 68-93.
- KOZ, M. Sabri, "Ermeni Harfleriye Türkçe Nasreddin Hoca", *Müteferrika*, Sayı 2, Bahar 1994, s. 103-133.
- MİLDANOĞLU Zakarya, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000*, İstanbul, 2014.
- PAMUKÇIYAN Kevork, Bibliyografileriyle Ermeniler, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- PAMUKÇIYAN Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul, 2002.
- PAŞA Vartan, *Akabi Hikayesi*, Yayına Hazırlayan Andreas Tietze, İstanbul, 1991, s. IX-X.
- STEPANYAN Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, 2005.
- TANIKYAN Armen, Türkiye'den Göç Etmiş Azınlıklar Diasporasında Kültürel Miras Olarak Türk Dili, *Contemporary Research in Economics and Social Sciences* Vol.:2 Issue:2 Year: 2018, pp. 299-315.
- <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?-Ulaşım Tarihi 06.12.2022>.

Altay Ateş Kültünün Türk Halkları ve Buryatlarla Etkileşimi

Yunus Emre Tansü¹

Filiz Sofuoğlu Babayev²

Özet

İnsanlar, eski devirlerden bu yana ateşin içinde tanrısal bir güç barındırdığına inanmışlardır. Ateşin onları soğuktan koruması, yemeklerini pişirmede kullanılması, yakıp yok etme gibi pek çok özelliği antik toplumlarda hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlık ise zaman içerisinde yaşanmışlıklara birleşerek ateş kültürünü oluşturmuştur. Bu kültürün ne zaman doğduğuna dair bilgiler bulunmamaktadır. araştırmalara göre Geç Tunç çağından bu yana yapılan ateş ritüellerinin ağırlıklı olarak kadın ve çocuklarla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu görüşlerden yola çıkarak ateş kültürünün tarihinin çok derinlere dayandığını söylemek yerinde olacaktır. Ateş insanın doğumunda ölümüne kadar pek çok formda arınmayı simgelemiştir. Şaman ritüellerinde ise ateş ve ocak koruyucu olarak yeni birtakım değerler kazanmıştır. Türk mitolojisinde ateşle ilgili çok efsaneler vardır. Altaylılara göre ateşi büyük tanrı Ülgen keşfetmiştir. Bu sebepten dolayı ateşe karşı büyük saygı göstermektedirler. Başta Altay Türkleri olmak üzere pek çok Türk halkı ve Buryatlar gibi topluluklar, ateş kültürünün ortak pek çok özelliğini bünyesinde bulundurmaktadır. Ateş kültürünün ortak köklerinin ilk örneklerine, Altaylılar ve Altay bölgesinde yaşayan Buryat halkı arasında rastlanıldığı görülmektedir. İki toplulukta kendi içinde bu kültürel yönelik pek çok ortak gelenekler oluşturmuşlardır. Türk kuşağına yayılan Ateş kültürünün etkilerini sadece Altay bölgesi ve komşularıyla değil bugün Anadolu coğrafyasında da belirgin olarak görülmektedir. Altay Türklerinde komşuların yeni evlenen gelinin evine yakacak getirip ocağın hiçbir zaman sönmeyin diye dua etme gelenekleri bugün Anadolu'nun pek çok Türkmen köyünde aynı mantıkla da yapıldığının görülmesi bu duruma örnek olarak

1 Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ytansu@gmail.com
ORCID 0000-0002-6183-5302.

2 Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD
sofuogluliliz@gmail.com. ORCID ID 0000-0001-5561-4323.

gösterilebilir. Çalışmamızda ateş kültürünün Altay Türkleri diğer Türk halkları ve Buryatlar arasında bıraktığı etkileri üzerinde durularak erken dönemlerden bugüne kadar Türkler için Ateşin anlamı ve yaşatılmaya devam eden pek çok ateş kültü özellikleri aktarılmaya çalışılacaktır.

1. Giriş

İnsanlık tarihinin doğuşundan bu yana doğa ve insan bir bütün halindedir. Bu bütünlük ile baktığımızda ateş, su, toprak, hava gibi elementler hemen hemen her kültür için kutsallık arz etmiştir. Dolayısı ile Ateş elementi de pek çok toplum tarafından kutsallaştırılmıştır. Eski Türklerde ateş-ot ve ocak kelimeleri birbiriyle hem köken hem de anlam açısından doğrudan alakalıdır. Ocak od/ateş iyisi ile ilgili kabul edilip bir kült oluşturulmuştur. Örneğin, gece ocaktan ateş verilmemesi, ocağa su dökülerek söndürülmemesi, ocağa tükürülmemesi gibi ocağın ateşi kömürü ve külü ile ilgili pek çok ritüeller Türk inançlarında görülmektedir. Hatta, insanlar arasında ateşe bakılarak geleceği okuyup ateşin yanış şeklini anlamlandırarak fal tarzı çıkarımlar yapıldığı da bilinmektedir.³ Geleneksel Türk ev mimarisinde evin merkezinde yer alan ocak istikrarın simgesi ve dünyanın mevcut özelliklerinin yansıması olarak görülmektedir. Güney Sibiry Türklerinin inançlarına göre evin dini merkezi olan ve evin düzenini sağlayan ocak; kutsal dağ, kutsal ağaç, Demirkazık (kutup yıldızı) gibi Tanrı ile iletişim merkezi olup aynı zamanda ateş iyelerinin yaşadığı yerdir. İyiliksever ruhlar arasında sayılan ateş ve ocak iyelerinin insanları kötülükten, çocukları ve hayvanları musibet ve hastalıklardan koruduğuna inanılmaktadır. Hakaslarda ise ateş bağışlayıcı, hoş görülme bir ev sahibi ve kötülerin terbiye edicisi sıfatlarıyla ön plana çıkmaktadır.⁴ Sadece Türk mitlerinde değil Dünyada pek çok ulusun tarihinde ateşin yeri vardır. Örneğin; Kızılderililerin ateşte yürüme ritüelleri olduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır.⁵ Yine Kızılderililer rüzgârı durdurmak ya da estirmek için ateşin kullanıldığı birtakım büyüler yapmaktaydılar. Haida Kızılderilileri, serin bir rüzgâr esmesini istediğinde oruç tutup bir kuzgun vururlardı. Sonrasında bir ateş yakarak vurdukları bu kuzgunu ateşin üzerinde ütüp deniz kıyısına giderek yanık tüyleri rüzgârın esmesini istedikleri yönde denizin yüzeyine dört kez süpürürlerdi. New Britain de ise büyücüler, rüzgâra hükmetmek için belli bir yönden rüzgâr estirmek istedikleri zaman devamlı şarkı söyleyerek havaya yanmış kireç serperlerdi. Kireç tozunun en kalın olarak düştüğü noktada bir ateş yakılıp şarkı söylenerek

3 Kalafat Yaşar, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012. s.75.

4 Ergun Pervin, *Sibiry Türklerinin Destanlarında İyeler, Kömen Yayınları*, Konya, 2019. s.117.

5 Winder Belinda, Positive aspects of fire: Fire in ritual and religion, (*The Irish Journal of Psychology*), Vol. 30 No. 1, November 2012, 5-19. s.11.

bu ateşin çevresinde dönerlerdi. Son olarak ise külleri toplayıp suyun yüzüne serperlerdi.⁶ Ünlü Yunan efsanesine göre ise, Prometheus adında eski Yunan çağında Titan denilen gökle yer soyundan gelme yarım tanrılar vardı. O çağlarda insanlar arasında ateş yakmak bilinmemektedir. Ateş, ancak göklerde tamamen tanrılara özel bir şeydi. Rivayete göre, Tanrıça Athena ile birlikte insanların balçuktan yaratılmasında birinci derecede rolü olan Promethe'nin acıdığı insanlara büyük güç vermek için gökten ateş çalarak yere indirdiği ve buna kızan baş tanrı Zeusun, Promethe'yi zencirle Kaf Dağı'nda bir kayaya bağlattığı ve her gün bir kartalın gelip ciğerini yemeye başladığı aktarılmaktadır. Nihayetinde ise yarım tanrılardan Yunan kahramanı Herakles (Herkül), kartalı okla vurup Promethe'yi esir eden zincirleri kırarak onu hürriyete kavuşturduğuna inanılmaktaydı. Bu efsaneden de Ateş yakan ilk insanın tanrı kudreti bularak insanlar tarafından tanrılaştırıldığı anlaşılmaktadır.⁷ Yunan ve Roma mitolojilerinde ateşin önemi efsanelerde tanrı ve tanrıçaların iç içe geçmesinde açıkça görülmektedir. Cennetten ateş fırlatırken insanlara da ateş veren Zeus'un ateşi engellemesi yıldırımların şekli ve bunun sonucunda Prometheus'un tanrılardan ateş çalması ve onun kaderi bugün birçok kültürde arketipsel bir mit olarak kutsanmıştır.⁸ Ateşin yakıcı ve yıkıcı gücü ve parlaklığı dini törenlerde çeşitli ritüellere ilham kaynağı olmuştur. Antik Yunan ezoterik geleneklerinde Ateşle ölmek kahramanlık statüsüne giden önemli bir yol olarak görülmektedir. Özellikle ise yıldırım çarpması ile olan ölüm ölümün en saf hali olarak kabul görülmekteydi. Ateşin her kültürde öylesine sağlam bir yeri vardır ki Ermenilerin de Vahang adında ateş tanrılarını olduğu bilinmektedir. Yine Japonların da Hi-No-Kagu-Tsuchi-no kami olarak adlandırılan Ateş tanrısına taptıkları görülmektedir.⁹ Bir diğer örnek ise Antik Trakya bölgesinde geleneksel olarak yapılan anastenarides¹⁰ ateşin üzerinde yapılan dandır. Bu dans Yunan ve Bulgar (Yunanca: Αναστενάρια, Bulgarca: Нестинарство /Nestinarstvo/) popüler kültürlerinde ateş ritüeli olarak yaygın olarak görülmektedir. Birçok ilkel

6 Ergun Pervin, *Türk Kültüründe Aşık Kültürü*, (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları), Ankara, 2004. s.36-37

7 Banarlı Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1983. s.3.

8 Winder Belinda, Positive aspects of fire: (Fire in ritual and religion), s.11.

9 Halkias Georgios T, (Fire Rituals by the Queen of Siddhas: The Aparimitayur-homa-vidhinama in the Tengyur, Homa Variations) , The Study of Ritual Change Across The Longue Dure, (Ed; Richard K. Paye and Michael Witzel) *Oxford Universty Press*, 2016.225-245.s.225.

10 20. yüzyılda ritüel Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki sahil beldelerinde turistler için yapılmaktadır. Ayınlar, Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan beş köyde daha otantik bir biçimde varlığını sürdürmektedir. Örnek; Ayia Eleni, Langadas, Meliki, Mavrolefke ve Kerkinini ve Istranca Dağları'ndaki altı Bulgar köyü Balgari, Gramatikovo, Slivarovo, Kondolovo, Kosti ve Brodilovo.

halklar için güneşin dünyanın ilahi ateşi olarak görülmesi ateşin doğrudan güneş kültü ile ilgili olduğunu düşündürmüştür. Bu nedenle ateşe ibadet anastenaria gibi uygulamalar güneşle bağlantından dolayı antik devirler de önemli bir yer tutmaktadır. Antik çağlarda başlayan gelenekler bugün halen Yunanistan'ın bazı bölgelerinde ateşin üzerinde yürüme ritüeli şeklinde yapılmaya devam etmektedir.¹¹ Bu örneklerle bakıldığında ateşin kutsallığının her topluma farklı temalarda da olsa işlendiği görülmektedir.

Ateş Farsça kökenli bir kelime olarak bilirse de kelimenin kökeninin Türkçe karşılığı Od olarak bilinmektedir. Türkçe od kelimesinden türeyen "Otaş"ın, Farsça'ya "Ataş" olarak geçtiğini sonrasın da ise yine Farsçada "ateş" olarak şekillendiğine dâhil görüşler sunulmaktadır.¹² Ateş genelde bütün kültürlerin içinde farklı formlara bürünerek yer bulmuş olan bir olgudur. Ayrıca dünya üzerindeki farklı toplumlar içinde varlığını sürdüren kült olma özelliği taşıyan oldukça yaygın bir elementtir. Türkler ateşe hep saygı duymuşlardır fakat bu duyulan saygı tapınma olayı ile karıştırılmamalıdır. Ateşin içinde tanrısal bir güç barındırdığına inanmışlardır. Onları soğuktan koruması, yemeklerini pişirilmesini sağlaması, ruhlarını arındırmaları ve yakıp yok etme gibi özellikleri eski toplumlarda hayranlık uyandırmıştır. Diğer Türk halkları gibi Altaylılarda ateşle ilgili olarak özel kurallar geliştirmişlerdir. Ateşi karıştırmama, içine keskin nesnelere atmama, ateşe dokunmama, ateşe alkol serpmeme, çöp atmama, ocak arasında yürümeme gibi inançları bu kurallara örneklerdendir. Altay halkları, yeni ayda misafirleri geldiği zaman onlara ateş ikram ederek yiyeceklerini parçalara bölüp ateşe atıp kutlama yaparlardı.¹³ Antik çağlardan bu yana ateş, Moğol, Tunguz-Mançurya ve Buryat halkları arasında da mutluluğun ana sembolü klanın hamisi olarak görülmektedir. Altay boyları ateşlerini söndürmemeye ve başka bir boya devretmemeye çalışırlardı. Ancak istisnai durumlarda, akrabalarla veya bir kurban için ihtiyaç duyulduğunda ateş paylaşılırdı.¹⁴ Sadece Altaylar da değil bu kültüre benzer kültürlere bugün Anadolu da örneklerini görmekteyiz. Anadolu'nun pek çok köyünde ateşin ocaktan dışarı verilmesi uğursuzluk olarak görmektedir ve eski Türklerin de başka boydan kişilere ateşlerini vermedikleri bilinmektedir.¹⁵

11 Stavros D. Kiotskoglou, Manolis G. Varvouni, Sun Worship, Fire Worship And Fertility Ceremonies In Thrace, Megalithic Monuments And Cult Practices, *Proceedings of the Third International Symposium*, Blagoevgrad, 8-9 September 2020. 454-464. s.454.

12 Kumartaşlıoğlu Satı, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü, Kömen Yayınları*, Konya, 2016. s.6

13 Tadysheva N, "Sacred Triad Of Fire-Milk-Tree: (Religious And Mythological Representations Of The Altar-Sayan Turks)", *Journal Of History*. №2 (93). 2019. s.6

14 Afanas'yev N. V. (Yakutsk), *Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri, Sbornik nauchnykh statey «Vserossiyskiy kongress fol'kloristov» 2020, 320-325. s.319*

15 Kalafat Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Berikan yayınevi), Ankara, 2010. s.186

2. Antik Çağlarda Ateş

Ateş Kültünün doğuşunun ne zaman dayandığı bilinmemektedir. Tunç çağındaki bozkır kabileleri arasında ateş kültünün oldukça geniş olduğuna yönelik gelenekselleşmiş görüşler vardır. Lisakovsk mezarlığının malzemeleri bu durumu büyük ölçüde yansıttığı görülmüştür. Lisakovsk'daki Tunç çağı mezarlıklarında yapılan kazılarda keşfedilen ateşe tapınma belirtileri ve işaretleri Tunç çağı insanının ateşin ruhani yaşamında büyük rol oynadığını ispatlar nitelikte olmuştur.¹⁶ Bu verilerden yola çıkıldığında ateşin tarihinin yeni bir kült olarak değil çok eski devirlerin derinliklerine dayandığını söylemek yerinde olacaktır. İnsanlığın ortaya çıktığı zamandan beri çeşitli halkların mitlerinde ateşin ilk sahibi kadınlara atfedilmiştir. Mitlere göre erkekler ateşi daha sonra almışlardır. Ateşle ilgili mitlerin bu versiyonların da gerçekliğin bazı özellikleri yansıtılmıştır. Tüm eski insanlar için ocağın koruyucusu genellikle kadındır. Bazı mitlerde ise ateşin bir kadının cinsel işleviyle bağlantısına dair imalar vardır. Kuzey halkları arasında ateşin kişileştirilmesi çok karakteristiktir örneğin, ateşin annesi, ocağın hanımı gibi kadın imajı şeklindedir. Genellikle ocağın yakınındaki eski konutlarda bulunan Üst Paleolitik ve sonraki dönemlerin tanınmış kadın figürlerinin tam da bu teze uygun olarak ocağın hizmetçisini temsil ettiğine dair bir görüş vardır. Roma mitolojisinde ocağın ateşi tanrıça Vesta olarak, Yunan mitolojisinde Hestia olarak kişileştirilmiştir.¹⁷ Orta Amerika'nın antik kültünde de ateş önemli rol oynamaktadır. Bu toplumların çoğunda Ateş önemli bir rol oynasa da Pürepecha¹⁸ grubunun ataları olan Taraskanları bu kültün öncüleri olarak görülmektedir. Antik Michoacanos bölgesinin ritüel yaşamın da ateşin ilkel dönemler den kalma bir öneme sahip olduğu bilinmektedir.¹⁹ Chavín Huantar²⁰ antik kentinde yapılan arkeolojik kazılarda bu kentin anıtsal

-
- 16 Lachkovo M.K., "K voprosu o noyavleniikulta ogyryo u Andronovskikh Plennen" Tuğan Jer, *İstoria Kostanayskoy oblasti v kraevedicheskih İsledovaniakh u Publikeistike, Lisakov 2018*, Kostanay, *KTU K Lisakovskiy Muzei İstori i Kultury Verkhmogo Pritoboliya*, 26-29. s.29.
- 17 Kovalevskiy S.A. (Kuzbasskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskiy Universitet Ognennyye Ritualy V Epokhu Pozdney Bronzy U Naseleniya Irmenskoy Kul'tury, Problem Y Istoriko-Kul'turnogo Razvitiya Ya Drevnikhitraditsionnykh Obshchestv Zapadn) Oy Sıbrı I Sopredel'ny Kh Territoriy, M At Yerialy XIII Zapadno-Sibirskoy Arkheologo-Et Nograficheskoy KonferentsiiK 100-Letiyyu So Dnya Rozhdeniya V.N. Chernetsova, *İzdatel'stvo Tomskogo Universiteta*, 2005, s.308.
- 18 Purépecha , Meksika'nın Michoacán kentinin kuzeybatı bölgesinde ve Cherán ve Pátzcuaro şehirleri yaşayan bir grup yerli insanlar.
- 19 Percir Gregory , Transforming the Body Fire Rituals Involving the Body in Ancient Michoacán, Mexico, en Vera Tiesler y Andrew K. Scherer (eds), Smoke, Flames, and the (Human Body in Mesoamerican Ritual Practice), *Dumbarton Oaks Research Library & Collection*, Washington D.C, 321-45. s.322.
- 20 Chavín de Huántar, en geç M.Ö. 1200 yılında kurulmuş, M.Ö. 400-500 yılları arasında, İnka öncesi kültüre sahip Chavín topluluğu tarafından işgal edilmiş bir antik kent ve arkeolojik

yapısı ve site çekirdeğindeki tören mimarisi dikkat çekmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan ritüel odalarında evliliklerinin olabilecekleri ve ateş merkezli törenler yapıldığı ileri sürülmektedir.²¹

Genel gözlemlere bakıldığında İrmenler²² de dâhil olmak üzere pek çok antik grubun dışı kısmının ateş kültüne dâhil olduğu görülmektedir. Yakut Türklerinde ateşe ve ateş iyisine kırmızı saçısı yapılırdı. Bu iyeye kaymaklı eklemek atılarak sağlık mutluluk istenirdi.²³ Bugün halen Altaylı ve Yakutlu kadın şamanlara “Ateşi koruyan” anlamına gelen utkan/ udagan ünvanının verilmesi de buna örnek gösterilebilir.²⁴ Maddi üretim alanına kadınların seramik ve bronz dökümhane üretimine katılımı, “ocağın hanımı” imajıyla ilişkili yerli ve kabile kültürüne, evlilik hayatına (yavruların çoğaltılması), anma törenleri ve cenaze törenine yansımıştır. Geç Tunç Çağı’ndaki ateş ritüellerinin ağırlıklı olarak kadın ve çocuklarla ilgili olarak kullanıldığını düşünülmektedir. Sibirya’nın eski mezarlarındaki yakılma ayinin, İrmen toplumunun yalnızca yetişkin kısmı (çoğunlukla kadınlar) için kullanılıyor olduğu düşünülmektedir. Bu devirde belli bir yaşa kadar olan çocukların İrmen kolektifinin kadın kısmında büyüdüğü ve kadın tanrıların himayesi altında olduğu bilindiği için çocuklarında birlikte yakılmasında bir çelişki görülmemiştir. Bu durum güneşi ve ateşi dışı yaratıklar olarak kabul eden Sibirya yerlilerinin inançlarıyla tutarlı bulunmaktadır. Eski Sibirya halklarından Ostyakların²⁵ (Khanty) inançlarına göre güneş ve ateş, onlara dünya sakinlerini aydınlatmaları ve ısıtmaları talimatını veren yüce tanrının

sit alanıdır. Sit alanı, Peru’nun Ancash Bölgesi’nde, Lima şehrinin 250 kilometre kuzeyinde, denizden 3,180 metre yükseklikte, Conchucos Vadisi’nin girişindeki Cordillera Blanca sıradaglarının doğusunda yer almaktadır. Chavín de Huántar UNESCO tarafından 1985 yılında Dünya Mirası olarak ilan edilmiştir.[1] Chavín de Huántar antik kentine ait olan kalıntıların bir kısmı, Lima’daki Museo de la Nación’da, bir kısmı da Chavín’deki Museo Nacional de Chavín’de sergilenmektedir.

- 21 Contreras Daniel A, (Not Just a Pyramid Scheme? Diversity in Ritual Architecture at Chavín de Huántar), *Rituals of the Past Prehispanic and Colonial Case Studies in Andean Archaeology* (Ed: Silvana A . Rosenfeld and Stefan L .Bautista), *University Press of Colorado*, 51-77 s.56.
- 22 İrmen kültürü (Rusça: İrmen kültürü); Batı Sibirya’daki Altay’ın kuzeyinde, Ob nehri orta yolunun bozkır ve orman bozkır bölgesindeki hayvan yetiştiricilerinin olduğu MÖ 9. ila 8. yüzyıllar arasında yerli bir Geç Tunç Çağı kültürüdür. Gelişmiş bronz üretiminin olduğu kültürün anıtları arasında çok sayıda yerleşim yeri ve kurgan mezarlığı bulunmaktadır. Kültür, adını şu anda Novosibirsk rezervuarı tarafından sular altında kalan İrmen kurgan mezarlığından almıştır. İrmen kültürü, 1970 yılında N.L.Chlenova tarafından keşfedilmiş ve tanımlanmıştır. İrmen kültürü dönemi, Karasuk kültüründen güneyden MÖ 1. binyılın başlarında ve daha sonra kuzeyden MÖ 1. binyıldan olmak üzere iki yönlü göç dalgalarıyla dikkat çekmektedir.
- 23 Kalafat Yaşar, *Halk İnançlarından Mitolojiye I*, (Berikan Yayınları), Ankara,2009. s.201.
- 24 Bayat Fuzuli, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, (Ötüken), İstanbul, 2015. s.52
- 25 Ostyaklar (Rusça: Ostyak); Daha önce Rusya’nın Sibirya kentindeki birkaç yerli halk ve dile atıfta bulunmak için kullanılan bir isimdir. Hem Khanty halkı hem de Ket halkı eskiden Ostyaklar olarak adlandırılırken, Selkup halkı Ostyak-Samoyed olarak anılmaktaydı.

iki kızıdır. Bu sebeple erkekler ateş karşısında soyunmaya utanmaktaydılar. Güneş gibi ateşin dişil ilke ile ilişkisi diğer bazı Sibiryalı halklarında özellikle Nenets, Kets, Evenkler arasında da not edilmiştir. Nivkh'ler, Nanailer, Yukagirler gibi Sibiryalı yerlilerinin Ateş ana hakkındaki fikri uzmanlara göre Sibiryalı nüfusunun en eski ilkel inanç katmanını karakterize eden doğanın anaları kültürünün ayrılmaz bir parçası olmuştur.²⁶ Yine Sibiryalı halklarından Dolganlar, kötü sözün tesirinden kurtulmak için Söğüt dallarından kötü sözlü insanın ağzını temsil eden halkalar yapıp çubuğa geçirerek ateşe tutup “*Senin sözlerin kayboldu sözlerinin gücü yoktur*” ifadeleri ile ateşin yok edici gücünden faydalandıkları bilinmektedir.²⁷

İskit döneminde ateş kültü ile ilgili olarak ise Herodotus'un İskit panteonunda baskın bir yer işgal eden eski Yunan ocak yarası Hestia ile özdeşleştirdiği Tabiti²⁸ imgesinden bahsedilmektedir. Önemli bir ritüel olan ateş yakmanın Oset²⁹ etnokültürel geleneğinin bir dizi ayininin zorunlu unsurlarından biri olduğu gerçeğine uzun zaman dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte gelenekte maksimum kutsallık özelliği bahsedilen ateş olduğu için yalnızca ocağın ateşi haklı olarak ateş kültürünün gerçek düzenlemesi olarak kabul edilmektedir. Bu içsel kutsallık o kadar büyüktür ve kutsallığının tezahürleri o kadar çeşitlidir ki sıradan ev içi amaçlar için yemek pişirmek, evleri ısıtmak ve genellikle merkezinde bulunduğu yaşam alanını aydınlatmak gibi faydacı kullanımdan yararlanmaktaydılar. Oset geleneğinde ocakla ilgili ayinler çok daha zengin ve çeşitlidir. Nitekim ocakta ve zincirde yemin etmenin adetten olduğu bilinmektedir. Aynı ateş kültürünün Sarmatyalıların ruhani topraklarında da bulunduğu ve çoğu zaman cenaze törenlerin de mezarda ateş yakma kültürünü uygulandıkları bilinmektedir. Ateş kültürünün sistemik yönü, mevcut yasakların yanı sıra ocakla ilgili ritüelleri ve törenleri içermektedir. Tabiti'nin (İskit Hestia), İskitler arasında “İskitlerin Kraliçesi”

26 Kovalevskiy S.A, Kuzbasskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskiiy Universitet Ognennyye Ritualy V Epokhu Pozdny Bronzy U Naseleniya Irmenskoy Kul'tury, 308-309.

27 Dilek İbrahim, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, Biliğ, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 95, 2020. s.68.

28 Tanrıça Tabiti ; İskitçe adı Tapayanti dir. Yanan Olan veya Alevli Olan anlamına gelmektedir. Tanrıçanın tanrıçasıdır. Tabiti, tüm İskit tanrıları arasında en saygı duyulandı, ancak İskit sanatında tasvir edilmedi ve bunun yerine, aileden kabileye kadar herhangi bir topluluğun kutsal merkezini oluşturan şömine tarafından temsil edilmiştir. Ocak tanrıçası olarak Tabiti, toplumun, devletin ve ailelerin hamisiydi ve bu nedenle aileyi ve klanı korudu ve yüce otoritenin bir simgesiydi. Bu nedenle kralın kalbi Tabiti ile bağlantılıydı ve Tabiti'nin kendisi de kraliyet gücüyle bağlantılıydı.

29 Osetçe: Osetya'nın yerli bir etnik grubu olan İranlı bir ulustur. Oset, Gürcülerin bu halka verdiği isimdir. Osetlerse kendilerine İron, ülkelerinceyse İrişton derler. Osetlerin çoğunluğu Rusya'ya bağlı Kuzey Osetya'da yaşarlar. Gürcistan'la yaşanan savaştan sonra Rusya tarafından bağımsızlığı tanınan Güney Osetya'da yaşamaktadır. Dilleri Hint-Avrupa dil ailesinin İrani Diller koluna bağlı Osetçedir.

olarak adlandırılması araştırmacılara göre tabiti'nin bir eş olarak oynadığı rolü göstermektedir.³⁰ İskitler gibi Asya Hunlarında da Ateş kültü izleri görülmektedir. Emel Esin'in Ulug-ay denen Sin yıldızının gökyüzünde belirgin olarak gözükmesi döneminde Türklerin gök ayını yaptıklarını ve Türklerde ateşe tapma ayin yapıldığı ve ateş ruhunun somut olup hükümdar ayinleriyle ilgisinin bulunduğunu aktarmaktadır.³¹ Hunlar devri için ise, M.Ö. 645 yılına ait aktarılan rivayete göre; Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan göçebelere at kurbanını dağın güney yamacında güneş ve ateş ibadeti ile bağlantılı olarak icra ettiklerini aktarmaktadır.³²

3. Altay Halkları ve Buryatlarda Ateş Kültü

Altaylıların ateşe özellikle avlanma gibi temel gereksinimler için saygı duydukları bilinmektedir. Onlara göre güneş ana, ay da atadır ve güneşi yeryüzünde ateş temsil eder.³³ Cenaze törenlerinde ise ateşin ruh ve ölümler dünyasındaki bağlantıya eşlik etmeye hizmet ettiğine inanırlardı. Altaylılar arasında ateş sadece tanrılar ve ruhlarla değil aynı zamanda boyların koruyucu ruhu olan ocak ile temizleme ve iyileştirme işlevlerine de sahip olduğu bilinmektedir. Ateşin kötü ruhların meskene girmesine izin vermediğine ve bir kişinin kötü düşüncelerini ortadan kaldırdığına ayrıca ölümlerin ruhlarını korkuttuğuna inanılıyordu. Ev eşyaları, yeni doğan bebek beşiği ve ağullar ateşle tütsülenmekteydi. Hasta bir kişiye tütsü yapılırken ise ardıç ağacı gerekli olup özel bir öneme sahiptir. Ateşle arınırlarken mutlaka ateşe ve onun kişileştirmesi olan Ot-ene'ya (yanan Ateş Ana) iyi dileklerini iletirlerdi. Altaylılar, Ateş anayı bir aile üyesi, aile ve boyun hamisi olarak görerek antik çağlardan beri koruyucu olarak kabul ederek saygı duymaktaydılar. Ateşe saygı, uzun bir tarihsel evrim sürecinden geçmiştir ve sonunda Budist inancının kanonik sistemine bile girmiştir. Aynı zamanda Budizm'de ateş kültürünün olmadığı da bilinmektedir. Tuva halkının da geleneksel kültüründe ateş, öncelikle bir ısı kaynağı olarak hizmet etmiştir ve belirli bir grup insanın bir araya gelmesinin sembolü olarak hareket edip aile birleştirici bir işlev görmüştür. Ancak Tuvaların arkaik ateş tapınma eylemleri olduğu

30 Salbiyev T. K, Skifo-Sarmatskoye Yadro Osetnskoj Religiozno-Mifologičeskoj Sistemy (kul't ognya), "Vladikavkazskij Nauchnyj Tsentr Rossijskoj Akademii Nauk Tsentr Skifo-Alanskikh Issledovaniy İm. V. I. Abayeva, Nartamonga", Cilt. XIV, Paris, 2019. 237-289. s. 239 241.

31 Esin Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, 1979. s.58.

32 Esin Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, "Edebiyat Fakültesi Matbaası", İstanbul, 1978. s.38.

33 Gömeç Saadettin, Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet, "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi", 2003, cilt: XXI, sayı: 33, 79-104 s.86.

bilinmektedir. Örneğin, ateş bir tanrı olarak hitap eden insanlar, onu ilk olarak yiyecek parçaları ile tedavi etmişlerdir. Aynı zamanda ateş iyi dileklerde bulunarak ateşten ailenin mutluluğunu, iyiliğini ve korunmasını istemişlerdir. Tuvalılar arasında ateş tanrısı bu dünyanın tüm halkalarını birbirine bağlayan çok yönlü doğüstü bir varlık olarak insanları her türlü beladan korumaktaydı. Bu nedenle eski zamanlardan Tuvalılar ateş saygıyla davranıp belirli yasaklara da bağlı kalmışlardır. Örneğin; Ateş kılımlı yakacak odun atmak imkânsızdı çünkü gürlütle ateş korkutabilirdi. Ateş odun atılan demir maşaların üzerinden bir kadın asla geçemezdi çünkü bu durum ateşin sahibini çok kızdırırdı. Ayrıca ateş tükürmek, içine ot atmak ve ateşin yanına kötü koku yayan bir nesne bırakmak, gezginci bir yurt ocağına ayak basmak, ateş saç atmak, ocağın üzerinden atlamamak bilinen yasaklardandır. Hakasların geleneksel inanışlarına göre de ateşin ruhu Ot-ine (yanan Ateş Ana) birçok işleve sahiptir. N. F. Katanov göre, Hakaslarda ateş ruhunun her canlıyı büyüttüğü, ısıttığı ve öldürdüğünü bedeninin toprağa ruhun ise yeryüzünde dolaşan ruh ordularına katıldığını inandıklarını aktarmaktadır. Kadim Hakaslar ateşin ruhuna her zaman saygıyla yaklaştımışlardır. Ailenin ve boyların koruyucusu olarak ana işlevi olarak ateş anayı görmekteydiler. Sibirya'nın diğer Türk-Moğol halkları gibi Hakaslar da kurban ateş olmadan tek bir yerlinin ortada açıkça kurban yapılamayacağı bilinmektedir.³⁴

Buryatlar, Moğol dili ve kültürünün gelişmesinde etkili olan Sibirya'nın en büyük yerli halk topluluğudur.³⁵ Bu sebeple Buryatlarla Altaylılar arasındaki kültürel alışveriş oldukça önemlidir. Buryatların eski geleneklerine göre kadınlar, kocasının evine ilk gelin geldiğinde her şeyden önce ocağı yakıp üzerine hayvani yağ serpererek ateşin daha da harlanmasını sağlardı. Böylece Ateşin koruyucu gücünün ailenin mutluluğunun daim edip artırmasını sağlayacağına inanırlardı. Buryat Şamanlar düşman ruhları kovmak için ateş tıslımlı olduğu düşünölen kelimeler söylerlerdi. Yine şamanlar ateş iyileştirici güç olarak da kullanmaktaydılar. Eski Buryatların inancına göre, ateş saf ve canlı olarak kabul edilirdi ayrıca en çok saygı duyulan ve günlük olarak gözlemlenen bir elementti. Bu nedenle bir yerden başka bir yere göç eden Buryatlar, sönmemiş ocaktan kalan kıvılcımlardan mutlaka yanlarında almaktaydılar.³⁶ Buryat'lar ateşin, kurbanı ruhlara ve tanrılara

34 Afanas'yev N. V. (Yakutsk), "Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri", 320-321-322.

35 Oyuntungalag Ayushiyn, *Buryaty Mongolii*, "Nachionalynaya Biblioteka RB", Ulan-Ude, 2016. s.3.

36 Manzhigeyev Yi. A., "*Buryatsky Shamanisticheskiye İ Doshamanisticheskie Terminy*", Izdatelstvo "Nauka", Moskva, 1978. s.37-38.

taşıyacağına inanmaktaydılar. D. S. Dugarov, ateşin Buryatlardaki bu işlevini dünya ağacının ana işlevine benzetip bu inanca yaklaştırmaktadır. Buryat destanındaki dünya ağacı, dünyanın üçlüsünün aracı ve temeli olarak görülmektedir. Beyaz Buryat Şamanizm'inin bazı ayinlerinde ateş ruhunun annesidir. Sonuç olarak, Yukarı, Orta ve Aşağı dünyaların insanları, ruhları ve tanrıları ateşin ruhlar arasında bir araç olarak görürlerdi. Ateş, Buryatlar arasında da dünyanın üçlü sembollerinden biri olarak kabul edilmektedir. Budist doktrininin yayılmasıyla birlikte Şamanistlerin, ateşin ruhuna (Gal tailga) hitap eden ritüel ve törensel eylemleri onların yıllık aile ritüeli olarak Budizm kanonik sistemine de girmiştir. Bu nedenle ibadet ve ateşe saygı töreni sonunda özel sözler okuyabilen kişiler tarafından icra edilmeye başlanmıştır. Gal tailga ritüeli sırasında Buryatlar, ateşin ruhuna hitaben ateş suretlerini deyişler okumaktaydılar. Özel deyişlerin de Buryatlar, ateş ruhundan esas olarak insan mutluluğu, hayatta esenlik, refah, üreme ve akrabalığın genişlemesini istemekteydiler. Buryat kültüründe ateş ruhu geleceğin habercisi ve görücüsü olarak antropomorfik³⁷ bir görünüme sahiptir. Örneğin, ateşin ruhu Hakaslarda da khonachy adı altında benzer inanış olarak görülmektedir. Sibirya'nın Türk-Moğol halkları (Altaylılar, Tuvalar, Hakaslar ve Buryatlar) arasında ateş ruhunun yüceltilmesi ve tanrılaştırılması, dini döngü, ateşle ilgili fikir ve ritüeller çok eski zamanlara dayanmaktadır. Aynı zamanda inançların ve bazı ritüellerin bir kısmı muhtemelen Türkler ve Moğolların ortak atalarından bir kısmı da etno-kültürel temasların farklı aşamalarının mirası olarak bilinmektedir. Sibirya'nın Moğolca konuşan ve Türkçe konuşan kabilelerinin etkileşimleri, Türkler ve Moğolların ortak atalarından miras kalan ateşin ruhuna dair en eski inanç ve fikirlerden biri de onun kadın formunda temsil edilmesidir. Araştırmacılar bazı ayinler ve inançları örneğin, Buryat Gal Tailga ritüeli ve törensel eylemi ile Tuva ateşi kutsama ayini Ot Dagyyr, tahminlere göre ortak kökenlere sahip olduğu görüşünü savunmaktaydılar. Sibirya'nın Türk-Moğol halkları arasında ateşin ruhu, insanlar, ruhlar ve tanrılar arasında aracı arabulucu olarak temel işleve sahiptir.³⁸

37 *Antropomorfizm ya da insan biçimcilik, insani niteliklerin başka bir varlığa atfedilmesidir.*

38 Afanas'yev N.V. (Yakutsk), "Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri", 323-324.

4. Altay ve Buryatlar'daki Ateş Efsanesi

Türk halklarında ateş kültürünün ortak simgesel köklerinin ve ilk örneklerini Altay ve Buryat halk malzemesi üzerinden sürdürülmektedir. Sibiryalı halklarının geleneğindeki antik antropomorfik ateş ruhunun, benzer ritüel eylemlere sahip aynı efsanelere eşlik ettiği varsayılmaktadır. İlk Selenga Buriat (Kuzey İlk Selenga Buriat (Kuzey Khalkha³⁹) tarihi 1833 yılında D. D. Gempilon tarafından yazılmıştır. Şamanların duaları ve ritüelleri de halk dinindeki dualar ve kutsamaların yanı sıra ateş kültürleri ve düğün törenlerindeki şiir ve düzyazı olarak yazıya geçirilmiş ve çok sayıda el yazması halinde kopyalanmıştır.⁴⁰ Ateş kültürünün kökeni ve ateşin anlamı sorununu ise ilk olarak Buryat bilim adamı D. Banzarov “Moğollarda Kara İnanç veya Şamanizm” adlı çalışmasında ele almıştır. Bilim adamına göre ateş kültürü Türkler aracılığıyla İran’dan Moğollara gelmiştir. G.N. Rummyantsev, ateş kültürünün hem Moğollar hem de Türkler arasında yaygın olduğunu ve eski zamanlarda halk arasında ortaya çıkmış olabileceğini ortaya atmıştır. Altay ritüel şiirinde, ateşin ruhu dışı bir kişileştirmede görünür ve Ot ene “Ateş ana” olarak betimlenmiştir. Bazen Ateş tanrısı ruhu beyaz giysiler içinde temsil edilip onu ak jalar “beyaz alev” ile ilişkilendirerek Kys-Ene “Bakire-Anne” olarak adlandırılmaktaydı. Duaların Buryat ve Altay versiyonlarında ateş ruhunun göksel kökeninin açıkça belirtildiğine dikkat edilmelidir. Buryat şamanik folklorunda ateşin sahibi genellikle bir erkek kişide gösterilir ve buna paralel olarak eşin eşlik eden bir çift olarak bahsedilir. Şamanik dualarda ateş sembolik olarak güneşsel, göksel işaretlerle ilişkilendirilir. Altay efsanelerinde ve mitlerinde ateş ana sadece konutu değil, Altay’ın sırtlarını da aydınlatırdı. Ateş ve güneş arasında da açık bir bağlantı olduğu görülmektedir. Altaylılara göre göz (ocak), adeta ateş ruhunun meskenidir. Bu nedenle ocak kutsal sayılan bir nesnenin statüsünü de kazanır. İyi dileklerde, ocağın sahibi genellikle demir çemberle kuşanmış bir kadın şeklinde görülmektedir. Efsanelerde ve mitlerde ocak başlığı, yanları ve ayağı olan bir ateş yatağı olarak kabul edilmektedir. Ocak başı geleneğine göre, inşa edilen küçük “sunak” üzerine kutsanmış kurdeleler bağlaması iç koyun yağı ve ardıç dalı koyması gerekmektedir. Ocak, demir sehpa yerine taştan yapılmışsa o zaman “dört kenarlı taş tagan”, “üçgen taş ocak” olarak da dua edilip dilekler de buldukları kutsal metinlerinde belirtilmiştir.⁴¹ Genel olarak bütün Şaman

39 Khalkha veya Kalka 15. yüzyıldan bu yana modern Moğolistan’daki Moğol halkının en büyük alt grubudur

40 Kara G, “Mongolian Literature, Turkic And Mongolian Literature”, s.738. https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_VI%20silk%20road_literature%20in%20turkic%20and%20mongolian.pdf 25.04.2024.

41 Dampilova L.S, Nayeve A.I, “*Simvolika Ognya V Tyurko-Mongol'skoy Fol'kloristik, Mir Nauki, Kul'tury, Obrazovaniya*”, 4 (23), 2010. s.29-30.

inançların da ateşi güneşin ve ayın bir parçası olarak gördüklerinden kutsal kabul etmektedirler. Şamanlığa göre ateş, temizleyici ve kötü ruhları kovucu bir özelliğe sahiptir. Bu sebeple Türkler, ateşe saygısızlık etmezler, ateşi suyla söndürmezler, ateşe saygısızlık edenin hastalanacağına inanırlardı.⁴²

5. Altay ve Diğer Türk Halklarında Ateş

Eski Türk kültürüne bakıldığında da ateş dışında da pek çok farklı kültürünün olduğu görülmektedir. M.Ö II. yüzyıllarda Çin kaynaklarının aktardığı kadarıyla Hunlarda güneş, Gök-Tanrı, yer-su, ay atalar ve ölümler kültü gibi kültürleri benimsedikleri bilinmektedir. Eski Türk örf, âdet ve inançlarından son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dinî anlayış, görüş ve geleneklerin kökeni araştırılırken, İskit ve Hun (H'pung-nu) çağında derinlerine kadar inmek ve Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Orta-Asya Şamanizm'inin esasları olan güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş, ocak gibi bazı kültürler Anadolu da dâhil olmak üzere Türklerin var olduğu her coğrafya da farklı şekillerde de olsa devam ettiği görülmektedir. En güzel örnek ise Türklerin halen atalar kültürünün bir parçası olan ölen ataya saygı duyma ve ata mezarı kutsiyetinin Hun devri zamanından bu yana devam etmesi durumudur.⁴³ Göktürk efsanesine bakıldığında ise ateşi ilk defa bularak Türklerle öğreten atadan bahsedilmektedir. Göktürklerin bu atası yarı insan yarı tanrı şeklinde olarak tasvir edilmiştir. Buldukları coğrafyadan ötürü aşırı soğuğa maruz kalan Türkler o atanın ateşi bulması ile ısınarak yemek pişirebilmişlerdir. Göktürkler ateşi bulan bu atalarına büyük önem verdikleri aktarılmaktadır.⁴⁴

Türklerdeki ateş kültürüne ilişkin Jean Paul Roux'un sunduğu bilgilere göre; Theophylaktos Simokatta tarafından aktarılan en eski belgelerden biri 6. Yy. da batıdaki T'u-küe'ler hakkındadır. Theophylaktos, T'u-küe'lerin dinlerini işlediği bölümde şu ifadeleri kullanmıştır; *“Türkler ateşe fevkalade büyük saygı gösterirler, fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu tanrı diye adlandırırılar”* şeklinde ifade etmiştir. Fakat yine Roux'sun aktardığı üzere, Orhon ve Yenisey yazıtlarında ateşe ait verilerin bulunmaması bu aktarılan ifade de açık şekilde tezatlık oluşturduğunu ifade edilmiştir. Bu sebeple doğudaki T'u-küe'lerin ateş kültürünü bilmediği, batıdaki T'u-küe'lerin ise bu kültü eski İrânlılardan devraldıkları sonucunu çıkarılmıştır. Ateş kültürünün eski İrânlılardan davranıldığı kesinlik kazandığı takdirde, T'u-küelerin bu kültü

42 Kaya Muharrem, “Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, C.7, S.25. Ankara, 2001. s.210.

43 Afanas'yev N. V. (Yakutsk), *Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri*, s.320

44 Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2014. s.59.

tüm Türk dünyasına çok hızlı bir şekilde yayıldığı görüşünü savunulmuştur.⁴⁵ Fakat bu noktada Bahaddin Ögel'in bu konuda fikirlerini aktarmakta fayda olacaktır. Ögel, İndo- İnan kültür çevresinde ateş kültürünün yaygın olduğu ancak İnan ile Türk mitolojisi arasında derin ayrılıklar olduğunu, Türklerde ateşin bir tanrı olmadığı ve Tanrı tarafından gönderildiğine inandıklarını kısaca Türk düşüncesinde insan ruhunun ateşten yaratılmadığı ve insanın yaratılışında ateşin üst bir unsuru olmadığı görüşünü aktarmıştır.⁴⁶ Zerdüş inancı ile bu bağlamda net şekilde ayrılmıştır. Zerdüşlüğün genel özelliklerine bakıldığı zaman Zerdüşlük'te ateş önemli bir yer tutmaktadır ve bu dinde ateşin varlığını sürdürmesine dair önemli kurallar vardır. Kalıcı ateş kutsaldır ve söndürülmemelidir. Güneş ışığından özenle korunmalı ve açık havada bulundurulmamalıdır. Kalıcı olarak yanan ateş zerdüşlüğün karakteristik özelliği olarak kabul edilmektedir.⁴⁷ Hristiyanlığı etkileyen pagan dinlerinin en önemlilerinden biri olan Mitraizmdir. Bu inanç ise Zerdüşlüğün reformu olarak kabul edilmektedir.⁴⁸ MS 1. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğun da Mitraizm'in kökü araştırıldığında Perslerdeki güneş ve ışıkla ilişkilendirilerek Mitraizme özgü inançlarını geliştirildiği görülmüştür.⁴⁹ Sadece Persler de değil Galya, Almanya, Tuna eyaletleri ve Suriye'deki Hawarte'deki birçok kalıntı da MS 4. yüzyılın sonlarına kadar bu inancın popülaritesini koruduğunu görülmüştür.⁵⁰ Mitranizm inancındaki kült yemeğinin yeni öldürülmüş boğanın postuyla örtülmüş bir masada Mitras ve Güneş tanrısının ziyafetini olarak görülüp ziyafetin onlara adandığı bilinmektedir.⁵¹ Güneş ve ateşin Zerdüşlükteki paralel öneminden yola çıktığında mitranizmdeki güneş ve ışık gibi figürlerin doğuş mantığının aynı olduğu açıkça görülmektedir.

Çinliler ise komşuları olan antik Türklerin "ateş tanrısı" olan "Ot Tengri"yi bildiklerini ve ona her sabah dua ettiklerini aktarmışlardır. Bir diğer kaynak olan X. yüzyıla ait Hudud Alam adlı eserde Kırgızların ateşe tapmaları belirtilmektedir. XII. yüzyılda İdris'i Türk halklarının bir listesini çıkarmıştır,

45 Roux Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, "BilgeSu Yayınları", Ankara, 2011, s.40

46 Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt.II, "Türk Tarih Kurumu", Ankara,2014. s.630.

47 Boucharlat Rémy, Fire Altars And Fire Temples In The First Millennium Bc/Adın The Iranian World: Some Remarks, "*Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East-University of Warsaw*", Harrassowitz Verlag . Wiesbaden, 30 April – 4 May 2012. 7-26. s.8-9.

48 Abruzzi William, Mithraism and Christianity, 10.13140/RG.2.2.36486.52804.2018. s.2-3

49 MocinAzimi, "MithraismLightofBuddhismandManichaeism:SaviorFigure", 10.22541/essoar.169603512.25282051/v1. 2023. s.4

50 Eberhard Sauer, "Mithras and Mithraism", *Edinburgh Research Explorer University of Edinburgh*, 2024 s.1-2.

51 Roger Beck, "Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel". *Journal of Roman Studies*, 90, 145–180. 145.

listeye göre bu halkaların neredeyse hepsinin ateşe dua ettiğini aktarmıştır. Eski Türk kaynaklarında bu konu ile alakalı bilgilere rastlanmayışı ayrı bir merak konusu oluşturmaktadır. Ateş kültürünün net olarak neyi ifade ettiğini bilememekteyiz. Fakat eski Türklerde arındırıcı güç olarak kabul edilmektedir. Menander aktardığına göre, “*Türk büyüücüleri Roma elçisini alevlerin arasından yürüterek onu arındırıyorlardı*” şeklinde bilgilere rastlanılmıştır. Bu arınma geleneği Orta Asya’daki eski halklar arasında yaygın olup ve hiç değişmeyen geleneklerdendir.⁵² Eski Türk dininin de doğadan gelen ateş kültü çok önemli yer tutmaktadır. Altaylı Şamanist Türklerin ateş kültü üzerine aktardıkları bir efsane ise, “*İlk insanlar meyve ve ota beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldular. Ülgen gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip bu ateş atamın kudretinden taş düşmüş ateştir dedi*”⁵³ şeklinde anlatılmaktadır. Altaylılar ateşe doğru söyledikleri dualarında Ateş’e, Güneş ve Ay’dan ayrılmışsın derler ve ateşin gökten Ülgen tanrıdan ayrıldığına inanırlardı.⁵⁴ Böylece bu rivayetler ile ateşe olan saygı ve önem kat kat artmıştır. Bu anlatılardan dolayı Altaylılar ve Yakutlar ancak çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu sayıldığı bilinmektedir. Abdulkadir İnan’ın aktardığına göre, Kuzey Altaylar’da bulunan oymaklar da damat ve gelin ilk gecelerinde yaktıkları ilk ateşi çakmak taşıyla yakması gerekmektedir. Üç gece ve gündüz bu ateşin yanında bulunurlar. Yakut Şamanistleri de âyin ve törenler için yaktıkları ateşi çakmak taşı ile yakarak ateşe “*ayn out*” (yani mukaddes ateş) tabirini kullanıp kibritle yakılan ateş ise “*nuçça out*” (yani Rus ateşi) tabirini kullanıp ayinlerde kullanmadıklarını aktarmıştır. Aile ocağında yanan ateş ise nasıl yakılırsa yakılsın, kutsal sayılmaktadır. Bir diğer önemli olay ise Türklerin ateşe bakıp kehanette bulunması olayıdır bu da çok eski bir gelenektir. Türkler ‘in ateşle kehanetlerine dair yine Abdulkadir İnan eserinde şu bilgileri aktarmaktadır; “*Türklerin büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır, sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır, siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir*”.⁵⁵ Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Ateş ritüelinden çıkarımlar yapıldığı açıkça görülmektedir. Eski Türkler

52 Roux Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, s.40-41

53 İnan Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976 s. 42

54 İnan Abdulkadir, “*Taribte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*”, “Türk Tarih Kurumu”, Ankara, 2015 s.67.

55 İnan Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 42-43.

arasında ateş güneşin bir parçacığı göksel ateş olarak kabul edilmekteydi. Güneş ve ateş yaşam, gelişme ve nesillerle bağlantılı olmuştur. Bu sebeple ata olarak kadına ve yavrularına korucuyu olarak kabul edilmiştir.⁵⁶ Ateş ve ocak hayatın varlık kaynağı olarak tasarlandığı için Dünya'daki bütün yaşayanların ruhunun ocakta olduğu inancı oluşmuştur. Türk mitolojik düşünce yapısında halkların geleceğinin ateş ve ocakla ilgili olduğu düşünüldüğünden mitolojik dünyada bu kült bağlayıcı birleştirici fonksiyonu da üstlenmektedir. Bu yönüyle ateş ve ocak kültü merkez rolü oynamaktadır. Ateşe Ot Ene diye müracaat edilmesi koruyucusunun başlangıçta kadın olarak düşünülmesidir. Tarihî kaynaklara bakılarak ateşin koruyucusu ilk zamanlarda kadın olmuştur.⁵⁷ Nitekim ateşin sembolü olan üçgen şeklinin ocağa benzediğini görmekteyiz. Bu simgeyi dişil cinsiyet uzvu şeklinde benimsemiş olan toplumların bunu bereket, zürriyet anlamı taşıdığını örnek verebiliriz.⁵⁸ Türkler için ateşin arındırıcı gücüne ise Tatar Türklerinde olan hızlı gitmekte olan at aniden durur ise, o yolda sihir büyü olduğuna inanılması ve Atın rahatlatılması için saman ateşinden tütsü yapılması inancı örnek verilebilir. Böylece atları rahatsız edebilecek şeytanların kaçabileceklerine inanılırdı. Saha Türklerinin İslakh bayramında tören alanına ay biçiminde ak ağaçlar dikilir. Alanda ateşler yakılır ve bu ateşler tören bitinceye kadar söndürülmez. Akşamdan yere kırmızı serpilir, yakılan ateşle geçmiş yılın kötülüklerinin yok edildiği gelecek yılın güzelliklerinin müjdelenmiş olduğuna inanılır.⁵⁹

Eski zamanlarda Hint-Avrupa halkları arasında ateş sunakları yaygınlığı bilinmektedir. Ateş kültü, Orta Asya halkının ruhani yaşamının birçok yönüne dâhil edilmiş ve tezahürü günümüze kadar korunmuştur. Türkmenler, “odparaz” oldukları zamanlardan kalma kadim inançların kalıntılarını korumuşlardır. Ateşe tapanlar ateşe hürmetle ilgili ayinler, Zerdüştlük sayesinde özellikle yaygınlaşmıştır ve sadece İranlılar arasında değil, Türkler arasında da yaygınlaşmıştır.⁶⁰ Kafkas kökenli halklarda da ateşin de bir ruhu olduğu, onun kirletilmemesi ve su ile söndürülmemesi gerektiğine inanılırdı.

56 Salimova A.T, “Khranitel'nitsa Ochaga Umay I Kul't Zemnogo Ognya”, *Azerbaydzhanskiy Arkhitekturno-Stroitel'nyy Universitet*, Baku. s.415-416.

57 Bayat Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi - Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler - İyeler ve Demonoloji)*, “Ötüken”, Cilt: II, İstanbul, 2021. s.155

58 Tanyu Hikmet, “Türkler de Ateşle ilgili inançlar”, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, *DSİ Basım ve Foto-Film İletme müdürlüğü Matbaası*, IV. Cilt, Ankara, 1976. s.284.

59 Kalafat Yaşar, *Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devridayım I*, “Berikan yayınları”, Ankara, 2013. s.27-105.

60 Kamoliddin Shamsidin, “Kul't ognya u tyurkov Sredney Azii”, Sledy imperiy. Sredneaziatskaya kul'tura ot Aleksandra Makedonskogo do Timuridov. “Suvenirnaya kolleksiya Galiny Anatol'yevny Pugachenkovoy”. Kabul-Bishkek: Frantsuzskaya arkhologicheskaya missiya v Afganistane / Frantsuzskiy institut tsentral'noaziatskikh issledovaniy, (Ed.G.A. Pugachenkova: Ruslan G. Muradov), 2018 s.283.

Çocukların ateşe çıış yapması yasaktı aileler bu konuda oldukça titiz davranarak çocuklarını bu durumdan korurlardı. Kaynatılırken taşan sütün ateşin payı ateş hakkı olduğuna inanılır.⁶¹ Hatta Eskiçağda Azerbaycan bölgesine “Azerbeykan” dendiğini “ateş” anlamındaki “azer” ile “mekân” anlamındaki “beykan” kelimelerinden oluşan “Azerbeykan” kelimesi “Ateşgâh” anlamına geldiği bilinmektedir.⁶² Azerbaycan’ın Bakü Surahanı kasabasında yer alan Ateşgâh mabedi bölge halkı ve dünyanın pek çok yerindeki halklar tarafından günümüzde halen kutsal kabul edilmektedir. Bu coğrafya da yaşayan topluluklar içinde antik devirlerden bu yana ateş kutsiyet arz etmektedir. Azerbaycan geleneğinde ateş kutsallığı, ateşe su dökerek söndürmenin yasak olması ve ateşin toprak atılarak söndürmesi şeklinde devam eden ritüel olarak görülmektedir. Yine Doğu Anadolu ve Azerbaycan’ın bazı yörelerde doğumun kolay olması ve anne adayının al basması gibi şeylere uğramaması için eşiğin önünde ateş yakılır ve erkek at kişnetilmekteydi.⁶³ Bugün Anadolu toprakların da ateşin kutsal kabul edildiği pek çok ritüeller vardır. Özellikle Anadolu Alevileri için ateşin önemi büyüktür. Ateş ve ocakla ilgili ritüeller de çoğunlukla büyük cemlerinde rastlanılmaktadır ancak küçük cemler arasında yer alan “*ocak kazma*” töreninde ateşin ve ocağın kutsallaştırıldığı görülmektedir.⁶⁴ Geçmişten bugüne derinlemesine Ateş kültürüne bakıldığında Türklerin yayıldığı her coğrafyada ateşin kutsiyetini görmek mümkündür. Altaylardan Anadolu’ya uzanana kuşakta ateş kültü geniş Türk kültürünün en dikkat çeken kültlerindedir.

6. Sonuç

Altay halkları ilk dönemler ateşe yemeklerini pişirme ısınmalarını sağlaması gibi temel ihtiyaçlarını karşıladıkları için saygı duymuşlardır. Efsanelerine göre tanrı Ülgen’in onlara et yemelerini emretmesi üzerine devamında ateşe ihtiyaç duymaları ateşe kutsallık atfedildiğini göstermektedir. Ateşe tanrı olarak tapınmayıp tamamen saygı duyp tanrıdan geldiğine inanırlardı. Altaylılar için ateş sadece tanrılar ve ruhlarla değil aynı zamanda klanların koruyucu ruhu olan ocak ile temizleme ve iyileştirme işlevlerine de sahip olduğu bilinmektedir. Eski çağlardan bu yana Türklerde ateş ve ocak kelimelerinin bir anlamı da aile, soy, nesil

61 Kalafat Yaşar, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar 1*, Berikan yayınevi, Ankara,2016. s.27.

62 Bulak Şahap, “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı” *“The Journal of International Social Research”*, C.9, S.43, 2016. s.56.

63 Kalafat Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya’dan Ortadoğu’ya İnanç Göçü*, “Berikan Yayınları”, Ankara, 2011. s.73.

64 Çıblak Nilgün, “Tahtacılarda Ateş ve Ocak Kültü”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik Ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C.1, Ankara, 2007. s.675.

olarak tanımlanmıştır. Ateşin kötü ruhların hanelerine girmesine izin vermediğine ve insanların kötü düşüncelerini ortadan kaldırdığına ayrıca ölümlerin ruhlarını korkuttuğuna inanılıyordu. Ayrıca ev eşyaları, yeni doğan beşiğı ve ağıllar ateşle tütsülenmekteydiler. Ateşle arınan Altaylılar için Otene'ya (yanan Ateş Ana) kavramı da oldukça önemliydi. Ateş ana bir aile üyesi, aile ve boyun hamisi olarak antik çağlardan beri koruyucu olarak görülüp saygı duymaktaydılar. Ayrıca Şamanların ayinleri ateşin etrafında gerçekleşmekteydi. Altay kültürünün bir parçası olarak bahsettiğimiz ateş kültürünün işleyiş tarzı sadece Altaylılar için değil pek çok toplum için benzer şekilde ortak kültür öğeleri oluşturmuştur. Özellikle konumuz dahilinde olan farklı Türk halkları ve Buryatların Altaylardaki Ateş kültü ile benzerliklerine bakıldığında kültürler arasındaki etkileşim açıkça görülmektedir. Buryatlarla Altaylar arasında Ateş kültü üzerinden bakıldığında ortak olarak kutsiyet arz ettiği ortaya konmaktadır. Her iki kültürde de Ateş arınmayı simgelemiş ve ocağın koruyucu gücü olmuştur. Kültürel olarak bakıldığında Türklerin yayıldığı tüm coğrafyalarda ortak geçmiş izlerinde ateş kültürünün etkisi olduğu görülmüştür. Sonuç olarak kadim Altay halkları için ateş tanrı ile iletişimi kurmak için kullanılmış bir iletişim aracı olup haneyi koruma, arınma gibi pek çok misyonu barındırmıştır. Aynı şekilde farklı Türk halkları ve Buryatlar içinde benzer ortak değerler olduğu görülmektedir. Ateş kültü bugün halen bütün Türk geleneklerinde izleri bulunan ve farklı formlarda karşımıza çıkan köklü bir kültürdür. Altay dağlarından Anadolu'yu da içine alarak Balkanlara kadar uzanan geniş Türk kuşağında bu kültü görmek Türk gelenek ve göreneklerinin yayıldığı coğrafyanın genişliğini de ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- A.T Salimova, “Khranitel’nitisa Ochaga Umay I Kul’t Zemnogo Ognya”, *Azerbaydzhanskiy Arkhitekturno-Stroitel’nyy Universitet*, Baku. 410-423.
- ABRUZZI William, Mithraism and Christianity, 10.13140/RG.2.2.36486.52804.2018.
- AFANAS’YEV N.V. (Yakutsk), “Obraz dukha ognya v traditsionnykh verovaniyakh narodov Sibiri”, *Sbornik nauchnykh statey «Vserossiyskiy kongress folkloristov»* 2020, 320-325.
- BAYAT Fuzuli, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken, İstanbul, 2015.
- BAYAT Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi - Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler -İyeler ve Demonoloji)*, Ötüken, Cilt: II, İstanbul, 2021.
- BOUCHARLAT Rémy, Fire Altars And Fire Temples In The First Millennia Bc/Adın The Iranian World: Some Remarks, *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East -University of Warsaw*, Harrassowitz Verlag . Wiesbaden, 30 April – 4 May 2012.7-26.
- BULAK Şahap, “Azerbaycan” İsminin Kökeni ve Anlamı” *The Journal of International Social Research*, C.9, S.43, 2016.
- CONTRERAS Daniel A, Not Just a Pyramid Scheme? Diversity in Ritual Architecture at Chavín de Huántar, *Rituals of the Past Prehispanic and Colonial Case Studies in Andean Archaeology* (Ed: Silvana A . Rosenfeld and S tefanie L .Bautista), *University Press of Colorado*, 51-77
- ÇIBLAK Nilgün, “Tahtacılar da Ateş ve Ocak Kültü”, 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik Ve Bektaşılık Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı, C.1, Ankara, 2007.
- DAMPİLOVA L.S, Nayeve A.I, “Simvolika Ognya V Tyurko-Mongol’skoy Folkloristik, *Mır Nauki, Kul’tury*”, *Obrazovaniya*, 4 (23), 2010.
- DİLEK İbrahim, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Biliş, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* , 95, 2020.
- EBERHARD SAUER, “Mithras and Mithraism”, *Edinburgh Research Explorer University of Edinburgh*, 2024.
- ERGUN Pervin, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya, 2019.
- ERGUN Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, “Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları”, Ankara, 2004.
- ESİN Emel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- ESİN Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, 1979

- GÖMEÇ Saadettin, Eski Türk İnanıcı Üzerine Bir Özet, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003, cilt: XXI, sayı: 33, 79-104.
- HALKİAS Georgios T, Fire Rituals by the Queen of Siddhas: The Aparimitayur-homa-vidhi-nama in the Tengyur, Homa Variations, The Study of Ritual Change Across The Longue Dure, (Ed; Richard K. Paye and Michael Witzel) *Oxford Universty Press*, 2016. 225-245.
- https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_VI%20silk%20road_literature%20in%20turkic%20and%20mongolian.pdf
25.04.2024.
- İNAN Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- İNAN Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- KALAFAT Yaşar ,Türk Halk İnanmalarından Hayvan Üslubu'nda Mitolojik Devridayım I, Berikan yayınları, Ankara, 2013.
- KALAFAT Yaşar, Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar I, Berikan yayınevi, Ankara,2016.
- KALAFAT Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan yayınevi, Ankara, 2010.
- KALAFAT yaşar, Gregoryen Türklerde Halk İnançları, Berikan yayınevi, Ankara, 2012.
- Kalafat Yaşar, Halk İnançlarından Mitolojiye I, Berikan Yayınları, Ankara,2009.
- KALAFAT Yaşar, Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya'dan Ortadoğu'ya İnanç Göçü, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.
- KAMOLIDDIN Shamsıtdın, “Kul't ognya u tyurkov Sredney Azii”, *Sledy imperiy, Sredneaziatskaya kul'tura ot Aleksandra Makedonskogo do Timuridov, Suvenirnaya kolleksiya Galiny Anatol'yevny Pugachenkovoy*, Bishkek: Frantsuzskaya arkhelogicheskaya missiya v Afganistane / Frantsuzskiy institut tsentral'noaziatskikh issledovaniy, (Ed.G.A. Pugachenkova: Ruslan G. Muradov), 2018.
- KAYA Muharrem, “Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri”, *Folklor Edebiyat Dergisi*, C.7, S.25. Ankara, 2001.
- KOVALEVSKIY S. A, “Kuzbasskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskii Universitet Ognennyye Rituly V Epokhu Pozdney Bronzy U Naseleniya Irmenskoy Kul'tury”, Problem Y Istoriko-Kul'turnogo Razvitiya Drevnikh traditsionnykh Obshchestv Zapadnoy Sibiri I Sopredel'nykh Territoriy, *M At Yerialy XIII Zapadno-Sibirskoy Arkheologo-Et Nografigicheskoy Konferentsii K 100-Letyu So Dnya Rozhdeniya V.N. Chernetsova Izdatel'stvo Tomskogo Universiteta*, 2005, 306-308

- KUMARTAŞLIOĞLU Satı, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültüü*, Kömen Yayınları, Konya,2016.
- LACHKOVO M.K, “K voprosu o noyavleniikulta ogryyo u Andronovskikh Plennen” *Tuğan Jer, İstoria Kostanayskoy oblasti v kraevediebeskikh İsledovaniakh u Publiekistike*, Lisakov 2018, Kostanay, KTU K Lisakovskiy Muzei İstori i Kultury Verkhnoego Pritoboliya, 26-29
- MANZHİGEYEV Yi. A, *Buryatsky Shamanisticheskiye İ Doshamanisticheskie Termini*, Izdatelstvo “Nauka”, Moskva,1978.
- MOEİN Azimi, “Mithrain Light of Buddhism and Manichaeism: Savior Figure”, 10.22541/essoar.169603512.25282051/v1. 2023.
- OYUNTUNGALAG Ayushiyin, *Buryaty Mongolii*, Nachionalnaya Biblioteka RB, Ulan-Ude, 2016.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2014
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2014.
- PEREIR Gregory, Transforming the Body Fire Rituals Involving the Body in Ancient Michoacán, Mexico, en Vera Tiesler y Andrew K. Scherer (eds), Smoke, Flames, and the Human Body in Mesoamerican Ritual Practice, *Dumbarton Oaks Research Library & Collection*, Washington D.C, 321-45.
- ROGER Beck, “Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras:., New Evidence from a Cult Vessel”. *Journal of Roman Studies*, 90, 145–180.
- ROUX Jean Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2011.
- SALBIYEV T. K, “Skifo-Sarmatskoye Yadro Osetinskoy Religiozno-Mifologicheskoy Sistemy (kul’t ognya)”, *Vladikavkazskiy Nauchnyy Tsentri Rossiyskoy Akademii Nauk Tsentri Skifo-Alanskikh Issledovani İm*, V. I. Abayeva, Nartamongæ, Cilt. XIV, Paris, 2019. 237-289.
- STAVROS D. Kiotsekoglou, Manolis G. Varvouni, Sun Worship, Fire Worship And Fertility Ceremonies In Thrace, Megalithic Monuments And Cult Practices, *Proceedings of the Third International Symposium*, Blagoevgrad, 8-9 September 2020.454-464.
- TADYSHEVA N, “Sacred Triad Of Fire-Milk-Tree: Religious And Mythological Representations Of The Altai-Sayan Turks”, *Journal Of History*. №2 (93). 2019.
- TANYU Hikmet, “Türkler de Ateşle ilgili inançlar”, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, *DSİ Basım ve Foto-Film İletme müdürlüğü Matbaası*, IV. Cilt, Ankara, 1976.
- WİNDER Belinda, Positive aspects of fire: Fire in ritual and religion, *The Irish Journal of Psychology*, Vol. 30 No. 1, November 2012, 5-19.

Küçük Buzul Çağında Maveraiünnehir¹

Yunus Emre Tansü²

Özet

Tarihi açıdan özel bir statüye sahip olan Maveraiünnehir bölgesi Seyhun ve Ceyhun arasındaki bölge olarak bilinmektedir. Bu bölgenin verimlilik, stratejik konum ve zenginliği açısından önemli bir yere sahip olması halkları cezbetmiştir. Fakat bu verimlilik ve cazip durum zaman içerisinde azalmıştır. 1300-1850 yılları arasında Avrupa'yı kasıp kavuran Küçük Buzul Çağının başlamasıyla Maveraiünnehir bölgesinde de yaşanan kuraklık ve verimsizlik, bunların yanı sıra iç karışıklıklar bölgenin tarımsal anlamdaki önemini yitirmesine sebep olmuştur. Küçük Buzul Çağı öncesinde ve sonrasında Maveraiünnehir bölgesinde yaşanan iklimsel değişimler ve Ceyhun nehrinin akış yönünü değiştirmesi bu dönemi içeren kaynaklarda bahsedilen iklim şartlarından yola çıkılarak anlatılmaya çalışılmıştır. Kaynaklarda tam manasıyla Maveraiünnehir'de yaşanan iklim değişikliği bu dönemde yaşayan hanlıkların bu durumdan nasıl etkilendiğine dair toplu bir bilgi bulunmamaktadır. Bu makaleyle Küçük Buzul Çağı'nın Maveraiünnehir bölgesinde nasıl bir etki yarattığına dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Çalışmayı yaparken öncelikle Küçük Buzul Çağı'nda bölgedeki nehirler ve bu nehirlerin kuraklıktan nasıl etkilendiğine bakılmış, daha sonra Maveraiünnehir'de kurulmuş olan devletleri tespit edip ardından bu devletler hakkında yapılan çalışmalar taranmış iklim ve etkileriyle alakalı bilgiler tespit edilmiştir.

Maveraiünnehir

Maveraiünnehir, İslam tarihçi ve coğrafyacılar tarafından Ceyhun nehri esas alınarak “nehrin öte tarafı” olarak tarif edilen bölgedir (Barthold, 2004; 55). Seyhun ve Ceyhun Nehirleri Orta Asya'nın en büyük iki nehridir. Seyhun Nehri Tanrı Dağlarından kaynağını alıp Aral Gölüne dökülmektedir. Ceyhun Nehri ise Pamir ve Hindikuş dağları arasından doğup batıya doğru

1 Bu çalışma İSARC 1. INTERNATIONAL GAZİANTEP SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS özet bildirisi olarak sunulmuştur.

2 Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Ana Bilim Dalı, ytansu@gmail.com, 0000-0002-6183-5306.

akmaktadır. Ceyhun Nehri'nin tarih boyunca birkaç kez yatağını değiştirdiği kaynaklarda bildirilmiştir. Eski devirlerde Hazar Denizine daha sonra ise Aral Gölü'ne aktığı tespit edilmiştir (Esin, 1991: 98). Bazı kaynaklarda Seyhun ve Ceyhun nehrinin arasında kalan bölge olarak tarif edilmiştir (İbni Batuta, s. 639) Nitekim Ceyhun nehri esas alınarak nehrin doğu tarafındaki bölge için Maveraiinnehir, batı tarafındaki bölge için ise Horasan ismi kullanılmıştır (Önal, 2018; 42). Ve bu nehir Turani ve İrani bölgelerin sınırı olarak kabul edilmiştir. Modern zamanda ise Seyhun ile Ceyhun nehri arasındaki 660.000 km'lik coğrafi bölgeye verilen isimdir (Özgüdenli, 2003: 177). Bu bölge ilk fetih yıllarında Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Fakat III. yy'da Samaniler döneminde bölgenin Horasan'dan ayrı ve özel bir statüye sahip olduğu görülmüştür (Özgüdenli, 2003; 177).

Eskiçağ coğrafyacıları tarafından Maveraiinnehir olarak da adlandırılmıştır (Barthold, 1978: 408). Fakat zaman içerisinde Arapça kaynaklarda Maveraiinnehir ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transaxiana ve bazı Türk müellifler tarafından da Çay-ardı olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar farklı adlandırılmış olsa da İrani ve Turani devletler arasında mücadele edilen ve tarihte zaman zaman İrani veya Turani göçebelerin nüfuz alanına girmiş bir bölge olmuştur. Fakat Kaşgari'nin rivayetine göre bu bölge İslamdan önce Turani'dir, İslamiyetten sonra İranileşmiştir (Esin, 1978: 161).

Bahsedilen bu bölge toprak açısından oldukça verimli, sulak, hayvanların otlatılması için elverişli alanları olan ve ticaret yollarının güzergahında bulunan bir bölgedir. Bunların yanı sıra zengin maden yataklarına da sahiptir. Bu bölgede tarımsal hayatın izleri çok eski tarihlere dayanıyor. Müslüman coğrafyacılar tarafından Maveraiinnehir'in, mamurluğu, toprağın verimliliği, ekin ve meyve mahsulleri ile ehli hayvanların bolluğu bunlara bağlı olarak nüfusun çokluğu, cömertliği, misafirperverliğinden bahsetmişlerdir (Barthold, 1978: 409). İbni Batuta ise seyahatnamesinde ekim dikim yapılan tüm arazilerden su çıktığı için çınar ve ceviz ağaçlarının yetişmediğini ancak buranın meyvelerinin en güzel meyveler olduğunu belirtmiştir (İbni Batuta, s. 1694). Bu bölge gerek nüfus kalabalıklığı gerekse toprakların verimliliği açısından Türk egemenliğindeki eyaletler arasında genellikle birinci sırayı işgal etmiştir (Barthold, 1990: 67).

Bu avantajların yanı sıra ticaret yolları üzerinde bulunması yol ve geçitlerin mükemmelliği, İslamın kabulünden sonra ribat ve hayır müesseselerinin çok olması da bu bölgeye ayrıcalıklar katmıştır. Genel olarak ilmi faaliyetlerin çok olduğu bir bölge olmuştur. Semerkant şehrinde adlarına daşman denilen okumuş adamın çok olduğu kaynaklarda geçmektedir (Ligeti, 2011: 122).

İslamiyetten önce de sonra da topluluklar ve devletler için önem arz eden bir bölge olmuştur.

Küçük Buzul Çağı

İklim, insanoglunun yaşam alanındaki dağılışını, tarımsal ve hayvansal faaliyetlerini, buna bağılı olarak sağılık durumunu, yaşam tarzını, mimarisini, sanatını ve sporunu, giyim tarzını ve daha sayılabilecek birçok etkinliğini belirleyen önemli bir unsurdur. Her toplum kendi yaşam alanındaki iklim tarzına göre yaşam sürdürmüştür. Yani iklimin getirilerine göre kendilerini şekillendirmişlerdir. Fakat bu durum her zaman kolay olmamıştır. Tarih içerisinde öyle dönemler var ki iklim, farklı sebeplerden dolayı oldukça farklılaşmış mevsimsel farklılıklar olağanüstü derecede artmıştır. Bu dönemlerden birisi de Küçük Buzul Çağı olmuştur. Başlangıcı ve bitimi hakkında farklı görüşler olmakla beraber en geniş haliyle 1300-1850 yılları arasındaki dönemi kapsadığını söyleyebiliriz (Gönençgil, Vural, 2016: 14). Bu çağ Güneş etkinliklerinin azalması ve volkanik faaliyetlerin artmasıyla yeryüzüne gelen güneş ışınlarının yeteri kadar ısı verememesi olmuştur (Dündar, 2017: 54). Küçük Buzul Çağı kış aylarının çok sert geçmesinin yanı sıra bahar ve yaz aylarının da kurak geçtiğı bir dönemdir. Öyle ki bu dönemde ilkbaharda erimesi gereken karlar sonbahara kadar yerden kalkmamıştır. Bu sebeple sadece dağ tepelerinde olan buzullar dağ eteklerine kadar inmiştir. Bu durum çiftçilik ve hayvancılığı olumsuz etkilemiştir (Vural, 2016: 25). Aynı zamanda biyoçeşitlilik ve bunun dağılışı üzerinde olumsuz etkileri görülmüştür ve bununla beraber orman ve ormanlık alanlarda etkilenmiştir (Vural, 2016: 32)

Küçük Buzul Çağı dünyanın her yerinde farklı yoğunluklarda meydana gelmiştir. Örneğin bu süreçten en fazla etkilenen bölgeler dağılık ve soğuk olan bölgeler olmuştur. Yani Kuzey Avrupa ülkeleri. Fakat yaklaşık 5 yüzyıl süren bu çağın getirileri her bölge için bir felaket olmuştur. Bu çağın en önemli etkisi tarım üzerine olmuştur. Tarımın azalması kıtlık demektir, kıtlık yetersiz beslenmeyi doğurur, yetersiz beslenme sonucunda bağışıklık sistemi zayıflar ve hastalıklar baş gösterir, hastalıkların ve kıtlıkların olduğu bölgelerde de yoğun göç verme durumu görülür. Bunların yanı sıra devletlerin tarım ürünlerinden aldıkları vergilerin azalmasıyla devlet ekonomileri çöker. Yine savaşlar ve ayaklanmalar olabilir. Ki bu saydığımız beşeri etkilerin tamamı Küçük Buzul Çağında özellikle Avrupa'da yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde 1315-1321 yıllarında Büyük Kuraklık, 1337-1453'te Yüzyıl Savaşları, 1348'de Avrupa nüfusunun yarısını yok eden veba salgını, 1459'da İngiltere'de şarap üretiminin azalması, 1595-1610'da Celali İsyanlarının yaşanması, 1618-1648'te 30 yıl savaşlarının yaşanması, 1845-

1849'da Büyük ölçekli Avrupa göçü ve İrlanda patates kıtlığı gibi bölgeleri büyük ölçüde etkileyen olaylar yaşanmıştır.

Küçük Buzul Çağında Maverainnehir

Küçük Buzul Çağı süresince, Maverainnehir olarak adlandırılan coğrafi sahada birçok devlet varlığını sürdürmüştür. Beş yüzyıl gibi uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiş olan Küçük Buzul Çağı daha öncede bahsettiğimiz gibi her bölgede farklı zamanlarda farklı etkiler göstermiştir.

İlk olarak bu dönem içerisinde Maverainnehir bölgesinin sınırlarını belirleyen Ceyhun Nehri'nin Sasani, Grek, Latin ve ilk İslam kaynaklarında yatağının ve döküldüğü yerin değişmiş olduğuna değinilmiştir (Esin, 1991, 98). Bazı kaynaklarda ise Seyhun Nehri'nin yatağını değiştirdiği iddia edilmiş olsa da Seyhun Nehri'nin yatak değiştirdiğine dair tarihi kaynaklarda destekleyici bir açıklamaya rastlanmamıştır (Muhammedcanov, 2009; 272). Ceyhun Nehri yatağının tarih içerisinde defalarca Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında yer değiştirdiği iddia edilmiştir (Esin, 1991: 98). Ceyhun Nehri'nin yatağının son olarak Küçük Buzul Çağı dediğimiz dönemde değişmiş olması bu iklim olayından kaynaklandığını düşündürmektedir.

Ceyhun Nehri'nin MÖ 138-126 yıllarında Gürgenç şehrinin yakınlarından geçtiği ve oradan Hazar Denizine döküldüğü kaynaklarda belirtilmiştir (Taneri, 1996: 321). Bununla beraber 1220 yılında Moğollar Gürgenç'i muhasara ederken Ceyhun sularının şehri istila eylememesi için bendlerle zaptedilmiş olduğunu gördüler ve şehri işgal edebilmek için bendleri yıkıp şehri suya garketmişlerdi (Togan, 1978: 422). Ceyhun Nehri'nin suyunun tamamının tarımda kullanıldığı bu sebeple çevresindeki şehirlerin verimli topraklara sahip olduğuna değinilmiştir (Anonim, 1999: 39). Anlaşıldığı üzere bu dönemde de Ceyhun nehrinin yatağı Gürgenç şehri yakınlarından Hazar Denizine dökülmekteydi. Gürgenç şehrinin konumundan ötürü çok verimli topraklarının olduğu, büyük ve güzel bir şehir olduğu kaynaklarda kaydedilmiştir. (Kazvini: 520). Hatta Batı Asya ve Avrupa ile Uzak Doğu ticaret yolu üzerinde en büyük şehirlerden biri olarak anılmıştır (Barthold, 2004: 128). Fakat istilalar sonrasında eski önemine ve güzelliğine erişemeyen şehir, Ceyhun Nehri yatağının Aral Nehrine kaymasıyla da verimliliğini kaybetmiştir (Barthold, 2004: 205). Bununla beraber iklimi de bozulmuştur (Taneri, 1996: 323). İklim bozukluğu ve Küçük Buzul Çağının etkisiyle nehir yatağının değişerek çölleşen bölge, halkını göçe mecbur kılmıştır. 1645'ten sonra Hive'nin kuzeydoğusuna Yeni Ürgenç adıyla şehri yeniden kurmuşlardı (Taneri, 1996: 323).

Bu bağlamda kuraklaşan Maveräünnehir, hem halkın yaşam standartını hem göç yollarını hem de toprak verimliliğini etkilemiştir. Verimlilik ve zenginlikle anılan Maveräünnehir Küçük Buzul Çağı'nda yaşanan kuraklık, kuraklığın sebep olduğu nehrin yatağının değişmesi ve buna bağlı olarak topraktaki verimsizlikle kötü bir dönem yaşamıştır.

Bununla beraber Küçük Buzul Çağı'nın devletlere etkisi de kaynaklara yansımıştır. Bu devletlerden biri Timurlu Devleti'dir. Emir Timur 1370 yılında Semerkant'ta tahta oturmuştur. Maveräünnehir bölgesi bu devletin sınırlarının büyük bir kısmını oluşturmuştur. Varlığını koruduğu yıllar hasebiyle Küçük Buzul Çağı'nı yaşamıştır. Bu devirde tarımsal olarak kuraklığa çok değinilmemiş olsa da yaşanan kışların her zamankinden daha sert olduğuna değinilmiştir. Örneğin 1376 yılında "hava o kadar soğuktur ki insan elini bile dışarı çıkaramıyordur ve bu soğuklar 3 ay boyunca devam etmiştir" cümleleri hava şartlarının normalin üzerinde seyrettiğini göstermektedir (Yezdi, 2013: 119). Bu dönemin diğer kışlardan farklı olarak yaşattığı etkiler özellikle savaşlarda yaşattığı zorluklarıyla eslere konu olmuştur. Semerkant'ta 1388-1389 yıllarında kışın alışılmadık bir şekilde sert geçtiğinden, her şeyin donduğundan bahsedilmişti. Havanın sürekli kapalı olup daima kar yağdığı tasvir edilmiştir (Yezdi, 2013: 172). Boğazların kapandığı, yolların kullanılmaz halde olduğu anlatılmaktadır (Roux, 1994: 103). Bu kadar sert geçen kış elbette tarım topraklarına da büyük zararlar vermiştir.

Bunların yanı sıra, bu dönemde Doğu Avrupa'ya yapılan seferlerle Küçük Buzul Çağında o bölgede yaşanan mevsimsel zorluklar Timur'un savaşlarına konu olmuştur. Timur'un Gürcistan seferine çıkarken o yılın ne kadar soğuk geçtiğinden bahsedilmiştir. Küçük Buzul Çağı'nın Doğu Avrupa seferine de ne denli zorluklar çıkardığını hiç böyle bir kış geçirmediklerini hatta Hazar Denizi'nin kuzeyine gitmek için askerlerin buz tutmuş toprakta merdiven basamakları kazarak, kancalarını buza saplayarak ilerledikleri not edilmiştir. Çok adamın ve atın telef olduğundan, soğuktan kiminin eli, ayağının koptuğu; kiminin kulağı, burnunun düştüğü anlatılmıştır (Marozzi, 2006: 418).

Timurlu hanedanının ardından 1500'lü yıllarda Şeybani Han tarafından kurulan Buhara Hanlığı sırasıyla Şeybaniler, Astrahanlılar (Canoğulları) (1599-1785) ve Mangıtlar (1785-1920) dönemi olarak Maveräünnehir'de var olmuşlardır. Bu tarihler Küçük Buzul Çağının yaşandığı döneme denk gelmektedir.

Özbekler olarak bilinen Şeybaniler daha önce göçebe bir yaşam sürerken Maveräünnehir'e gelmekle yerleşik yaşamı benimsemişlerdir (Çınar, Atay,

2022: 578). Bunun etkisiyle de olacak ki tarımsal hayata dair pek istikrarlı bir düzenlemeleri olmamıştır. Bunun yanı sıra yaz aylarında yüksek güneşlenme yaşayan, kuruluk ve kuraklıkla karşı karşıya kalan ve mevsimler farklılıklarında olduğu bölgede haliyle tarımsal faaliyetlerde düşmüştür (Duman, 2023: 132). Yani bu dönemde tarımsal olarak bir düşüş yaşandığını söylemek mümkün. Kuraklığın sebeplerinden biri sahada karla beslenen nehirlerin çevresinde yapılan tarım alanlarının bu nehirlerin kurumusuyla tarım alanlarının da yok olması olmuştur (Duman, 2023: 133). Bu kuraklığın sebebinin Buzul Çağının yaşattığı mevsimsel dengesizliklere bağlamak mümkündür.

Bunlarla beraber Kazak seferine giderken Şeybani Han ve askerlerinin Seyhun nehri civarına geldiklerinde mecburen durakladıklarını ve kış şartlarında nehrin buz tuttuğunu ve nehri geçemediklerinden bahsedilmiştir. (Ükten, 2015: 37). Bu kışın diğer kışlara göre daha sert geçtiği askerlerin ve hayvanların takatsiz kaldığına da değinilmiştir (Çınar, Atay, 2022: 580). Kaynaklarda bahsedilen bu hava şartlarının normalin dışında olduğuna değinilmesi Küçük Buzul Çağının Maveraiünnehir bölgesindeki etkisini ortaya koymuştur.

Şeybanilerden sonra yönetimi eline alan Astrahanlar bir diğer adıyla Canoğulları Maveraiünnehir bölgesindeki kuraklık ve tarımsal faaliyetlerin gittikçe köreldiği bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Maveraiünnehir’de meydana gelen savaş ve senenin ağır kış şartlarından dolayı halkın açlık ve sefalet içine düşmelerine değinilmiştir (Ükten, 2015: 52). İlk başlarda Küçük Buzul Çağı’ndan oldukça az etkilenen Maveraiünnehir bölgesi dönemin ilerlemesiyle önce tarımsal anlamda daha sonra kıtlık ve yoksulluk alanında sıkıntıya düşmüştür.

Maveraiünnehir bölgesinde Küçük Buzul Çağı’yla beraber büyük bir kuraklaşma, burada yer alan nehirlerin kollarının kurumusu, Ceyhun Nehrinin yatağının değişmesi ve bu sebeple yaşanan verimliliğin düşmesi gibi iklimsel ve ekonomik sorunlar meydana gelmiştir. Yaşanan bu sıkıntılar zamanla ekonomiyi ve ticaret yollarını da etkilemiştir. Bu durum da tarih boyunca bahsedilen Maveraiünnehir’in verimlilik ve güzelliğine gölge düşürmüştür.

Sonuç

Ceyhun Nehri ile Seyhun Nehri arasındaki zengin bir kültüre, verimli bir toprağa ve çeşitli insan topluluklarına ev sahipliği yapmış olan Maveraiünnehir 1300’lü yıllarda başlayan ve en fazla Avrupa’yı etkileyen o doğa felaketiyle sahip olduğu zenginlikleri kaybetmeye başlamıştır. Dünya üzerinde birçok bölgeyi etkileyen Küçük Buzul Çağı, Maveraiünnehir bölgesi için de bir kabus olmuştur. Öncelikle çok soğuk hava şartları toprağı etkilemiş,

verimiyle ünlü Maveraünnehir kuraklaşmıştır. Bölgede yatağı yakınlarına şehirler kurulan Ceyhun Nehri'nin bir kolu yatağını değiştirmiş ve bu sebeple bu topraklar verimsizleşmiş, iklim değişikliğine uğramış, kuraklık içindeki halk göç etmiştir. Hatta bazı şehirler başka yerlere taşınmıştır. Elbette bu durum ekonomik sıkıntıları ve hastalıkları da beraberinde getirmiştir. İklim olaylarının yaşattığı bu domino taşı etkisi Küçük Buzul Çağı'nda Maveraünnehir bölgesinde etkili olmuştur. Bölge ne kadar eski verimli ve zengin haline dönemese de yine de yeraltı zenginlikleri ve kültürel farklılıklarıyla tarih sahnesindeki etkisini sürdürmüştür.

Ekler

1. Harita
(Abazov, 2022; 14. Harita)

7. yy.'da Ceyhun'un Hazar Denizi'ne akan bir kolu haritada görülmektedir.

2. Harita
(Abazov, 2022; 26. Harita)

14. yy. Timur Devleti'nin dağılma yıllarında Ceyhun Nehri'nden beslenen bu kolun artık Ceyhun Nehri'nden beslenmediği görülmekte.

3. Harita
(Abazov, 2022; 29. Harita)

18. yy.'da ise bu kolun yaşanan Küçük Buzul Çağı sonrasında tamamen yok olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Abazov, R. (2022). *Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Aka, İ., (2012). "Timurlular", TDV İslam Ansiklopedisi, 41, 177-180.
- Alpargu M. Ve Çelik M.B. (2021). Özbek Hanlıkları. S. Yılmaz (Ed.). *Özbekistan* (s. 27-78). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.
- Anonim. (1999). *Hudûdü'l-Âlem*. (tahkik: Yusuf el-Hâdî). Kahire.
- Barthold, V.V., (1978). "Maveraünnehir", MEB İslam Ansiklopedisi, 7, 408-409.
- Barthold, V.V., (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Barthold, V.V., (2004). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-* (Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara.
- Barthold, W. (1978). "Aral", MEB İslam Ansiklopedisi, 1, 551-552.
- Çınar, G.K Atay, Ş., "Buhara Özbek Hanlığı'nda Soyurgal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti (Şeybanîler ve Astrahanîler Devri). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4 (8), 577-588.
- Duman, Ş., (2023). *Buhara Hanlığı'nda İmamkulu Han Dönemi (1611-1641)*, (Doktora Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Dumlupınar, İ.Y., (2023). "Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5(9), 199-220.
- Dündar, P. (2017). Küçük Buzul Çağı, Büyük Sorunlar. TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi, 48-55.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Esin, E. (1991). "Amuderya", TDV İslam Ansiklopedisi, 3, 98-99.
- Ferah, K. (2020). *16-19. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Gelen Yabancı Seyyahlar* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Gönençgil, B., Vural, G. (2016). Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri, TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 10-25.
- İbn Batuta. *İbn Batuta Seyahatnamesi* (A. Sait Aykut). Yeni Şafak Baskısı.
- Marozzi, J. (2004). *Timurlenk* (çev. Hülya Kocaoluk). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Mesudî, (2004). *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)* (çev. Ahsen Batur). Selenge Yayınları, İstanbul.
- Muhammedcanov, A. (2009). "Siriderya", TDV İslam Ansiklopedisi, 37, 272.
- Önal, R., (2018). Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler, *Bandırma Onyedî Eylûl Üniversitesi 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 40-86.

- Özaydın, A., (1993). “Canoğulları”, TDV İslam Ansiklopedisi, 7, 154-155.
- Özgülendli, O.G., (2003), “Maverainnehir”, TDV İslam Ansiklopedisi, 28, 177-180.
- Roux, J.P. (1994). *Aksak Timur İslamın Kutsal Savaşçısı* (çev. Ali Rıza Yalt), Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Taneri, A. (1996). “Gürgenç”, TDV İslam Ansiklopedisi, 14, 321-323.
- Togan, A.Z.V. (1978). “Amuderya”, MEB İslam Ansiklopedisi, 1, 419-426.
- Türkoğlu, İ (2010). “Şeybanîler”, TDV İslam Ansiklopedisi, 39, 45-47.
- Ükten, S.S., (2015). *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Ükten, S.S., (2017). “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(2), 137-164.
- Vural, G. (2016). *Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle; Küçük Buzul Çağı (1300-1850)*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Yezdi, Ş.A. (2013). *Emir Timur (Zafername)* (çev. Ahsen Batur). Selenge Yayınları, İstanbul.

I. Justinianus Dönemi Dış Politikası 8

Fatma İnce Sancaklı¹

Özet

I. Justinianus, Bizans Devleti hükümdarlarının en önemlilerinden birisidir. Daha dayısı I. Justinus döneminden itibaren devlet idaresine katılan Justinianus'un hükümdar olduktan sonraki en büyük hedefi Bizans Devleti'ni yeniden eski sınırlarına ulaştırabilmektir. İşte bütün bunların neticesinde de Kuzey Afrika'ya, İtalya'ya ve İspanya'ya seferler düzenlemiştir. Bu seferler neticesinde Kuzey Afrika'ya tümüyle hakim olunmuş, İtalya kısmen ele geçirilmiş, İspanya'nın ise güney doğusu ele geçirilmiştir. Justinianus, sınırlarını koruyabilmek amacıyla Bizans topraklarına sürekli zarar veren Slavlar ve Bulgarlar üzerine de seferler düzenlemiştir ancak bunları tam manasıyla yok edememiştir. Justinianus dönemi dış politikasında önemli bir yeri olan bir başka devlet ise Sasanilerdir. Bu dönemde Bizans-Sasani ilişkilerini şekillendiren en önemli şey Sasanilerin, Bizans üzerine düzenlemiş oldukları saldırılardır. Justinianus daha çok batı ile meşgul olduğundan dolayı Sasaniler ile mücadeleden imtina etmiştir. Bu çalışmada, Justinianus dönemi dış politikası izah edilmeye çalışılacaktır.

GİRİŞ

Asıl ismi Flavius Petrus Sabbatius Justinianus olan I. Justinianus 483 tarihinde İlyria Bölgesi'nde doğmuştur. Justinianus'un annesi Justinus'un kız kardeşidir. Justinianus, dayısı sayesinde iyi bir eğitim alarak özellikle Roma hukuku ve tarihi konularında uzmanlaşmıştır. Justinianus, dayısının aksine eğitilmiş ve tecrübeliydi. Bundan dolayı da 518 tarihinden 527 tarihine kadar imparator adına ülkeyi idare etti. I. Justinus'un ölümünden hemen önce de eş imparator olarak ilan edildi. 527 tarihinden 565 tarihine kadar kesintisiz otuz sekiz yıl boyunca Bizans İmparatorluğu'nun başında bulundu.²

1 Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Malatya
Assoc. Dr., İnönü University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4579-6703>, email: fatma.ince@inonu.edu.tr

2 Murat Orhun, "Justinianus'un Hukuk Reformasyonu", *Turkish Studies*, Vol. 10/5, 2015, s.269-270.

Onun en büyük hedefi I. Theodosios'tan sonra dağılan imparatorluğu yeniden güçlendirerek, tek çatı altında toplamak ve bütün Akdeniz coğrafyasında İstanbul merkezli Hristiyan bir imparatorluk kurmaktı.³

Prokopios, Justinianus'u tanımlerken şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Justinianus, hem şeytana uymaya hazır hem kolayca baştan çıkarılabilir bir huysuydu. Hem dolandırıcı hem aptaldı. Yanındakilere hiçbir zaman doğru bir şey söylemezdi. Söylediği şeylerse daima dürüstlükten uzak, amaçlarına yönelikti. Ama aynı zamanda onu aldatmak isteyenler için kolay lokmaydı. Doğuştan birbirinden ayrılmaz biçimde almaklıkla sahtekarlığın olağanüstü bir karışımıydı."*⁴

Justinianus'un eşi Theodora, onun hayatındaki en önemli figürlerden birisidir.⁵ Justinianus ve Theodora'nın evliliği şu şekilde gerçekleşmiştir: Theodora'nın, Hecebolus isimli bir sevgilisi vardır. Aslen Suriyeli olan Hecebolus, bir Bizans memurudur. Bu zat bir müddet sonra Afrika'ya tayin olmuştur. Theodora da aşkının peşinden Afrika'ya gitmiştir. Ancak Theodora'nın bu aşkı çok uzun soluklu olmayacaktır. Hecebolus, aralarının bozulmasından dolayı Theodora'yı kovalayacaktır.⁶

Theodora, bu ayrılıktan sonra Antalya'ya gidecektir. Ve burada hayatını değiştirecek olan Makedonia isimli bir dansözle tanışacaktır. Makedonia, Maviler tarafından istihdam edilen bir dansözdür. Ancak bu

3 Hasan Bahar, *Roma ve Bizans Tarihi*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.123-124.

4 Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s.43.

5 Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Theora'nın ailesi 501 tarihinde Giri'ten Konstantinopolis'e göç etmiştir. Yeşiller tarafından ayı bakıcısı olarak istihdam edilen Theora'nın babası, Konstantinopolis'e geldikten yaklaşık iki sene sonra 503 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Babasının ölümünden sonra ailenin geçimini annesi sağlamıştır. Theodora'nın annesi, sirkte pandomim sanatçılığı yapmaktadır. İlerleyen süreçte de önce Theodora'nın ablası Comito, on altı yaşına geldiğinde de Theodora aynı yerde çalışmaya başlamıştır. Babasının ölümünden sonra evlenen annesinin yeni eşi Mavilere yakındır. Bundan dolayı da Theodora ve ailesi de Maviler tarafına geçmişlerdir. Theodora, o esnada birlikte olduğu erkeklerden birinden hamile kalmış ve bu evlilik dışı ilişkiden bir de kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Kaynakların ifadesine göre, ince ruhlu ve zeki bir kadın olan Theodora aynı zamanda cüretkâr ve girişimciydi. Herkesin hürmet ve takdirini, işveleri ve tebessümleri ile kazanırdı. Tiyatroda oldukça yetenekliydi. Ancak Theodora fazilete ve ahlaki değerlere çok da ehemmiyet vermeyen birisiydi. Bütün Bizans'ta aşkları vardı. Hatta bu halleri o kadar ileri derecedeydi ki Theodora, sokaktan geçtiği zaman namuslu insanlar, her zaman uzaktan gitmeyi tercih ederlerdi. O dönemde henüz yirmili yaşlarda bulunan Theodora'ya sokakta rastlamak dahi adeta bir uğursuzluk kaynağı addediliyordu. Georg Ostrogosky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2011, s.70, Ahmet Refik, *Bizans ve Osmanlı Saraylarında İhtirash Kadınlar*, Haz. Nühket Erkoç, Karakutu Yayınları, İstanbul 2009, s.25-27, Ahmet Refik, *Bizans İmparatoriçeleri*, Çev. Muammer Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s.23, Şerif Baştaş, *Bizans Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s.65

6 Refik, *Bizans ve Osmanlı Saraylarında İhtirash Kadınlar*, s.25-27.

sadece bir görünüşten ibarettir. Onun asıl görevi İmparator Justinianus'a rejim aleyhtarları hakkında bilgi toplamaktır. Makedonia, Theodora ve Justinianus arasında da arabuluculuk rolü oynayacak ve bunun neticesinde de Justinianus, Theodora'ya aşık olacaktır.⁷

Bir süre sonra Theodora ile evlenmek isteyen Justinianus'un önünde bu konuda iki önemli engel bulunmaktadır: bunlardan bir tanesi İmparatoriçe Eufamia'dır. Diğeri ise yürürlükteki kanunlardır. Çünkü yürürlükteki kanunlara göre, konsül ve senatörlerin aktrisler ile evlenmeleri yasaktı. Justinianus, İmparatoriçe Eufamia'ya duymuş olduğu saygıdan dolayı o hayatını kaybedinceye kadar bu evliliği gerçekleştiremeyecektir. Eufamia, 524 tarihinde ani bir kalp krizi neticesinde hayatını kaybedecektir. Onun ölümünün hemen arkasından Justinianus'un, Theodora ile evlenmesi için gerekli yasal düzenlemeler de yapılacaktır. Ve bundan sonra da Justinianus ile Theodora, Ayasofya'da yapılan görkemli bir düğün ile hayatlarını birleştireceklerdir.⁸

Prokopios Justinianus ve Theodora arasındaki ilişkiyi şu şekilde anlatmaktadır: “...Theodora Kyrenaika'daki Pentapolis kentinin yönetimine atanan Tyros kentinden Hekebolos ile yola çıktı. Ona en iğrenç biçimde hizmet edecekti ama araları açıldı. Adam hiç beklemeden onu uzaklaştırdı. Sonuçta kendini her şeyden yoksun bulunca, vücudunu alıştığı biçimde yeniden yasadışı ticaret aracı olarak ortaya çıkardı. Önce Alexandria'ya geldi, sonra bütün doğuda bir tur atarak, Bizans'a döndü. Geçtiği her kentte Tanrı'nın lütfunu uman hiçbir insanın adını ağızına alamayacağı bir mesleği izledi. Sanki görünmeyen güçler, yeryüzünde Theodora'nın ahlak düşkünlüğünün bulaşmadığı tek bir nokta kalmamış istiyorlardı. Sokak kadınları ve her çeşit halk arasında günlük konuşma konusu olan bu kadının, doğumu ve yetişmesi böyleydi işte. Ama yeniden Bizans'a dönünce Justinianos önüne geçilmez bir tutkuyla kapıldı ona. Önce kadını yanına metres olarak aldı ve hemen patriciusluk payesi verdi. Patriciusluk gibi asil bir paye Theodora'ya geniş bir yetki ve oldukça yüklü bir servet sağladı. Delicesine tutulan insanlarda çoğu kez görüldüğü gibi, Justinianos'a da tutkun olduğu insana bütün servetleri ve lütufları yağdırmak dünyada en güzel şey gibi geliyordu. Böylece bütün devlet, bu tutkunun yakıtı haline geldi.”⁹

7 Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998, s.32, Radi Dikici, *Bizans'ı Anlamak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016, s.129, Fatma İnce, *Büyük Selçuklu Devleti ve Bizans Devleti'nde Hanedan Kadınları*, Onur Kitap, İstanbul 2020, s. 103.

8 Refik, *Bizans İmparatoriçeleri*, s.27-28.

9 Prokopios, *age*, s.49-50.

JUSTİNİANUS DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

SASANI-BİZANS MÜCADELESİ

Bu mücadelenin yaşanmasının en önemli sebebi Sasani Kralı Kavad'ın kendisinden sonra tahta varis olarak bırakacağı oğlu Kisroes konusunda Bizans İmparatoru Justinianus'tan istediği yardıma olumlu yanıt alamamasıdır. Bu teklifin reddedilmesinden sonra Dara ve çevresinde kale inşa etmekle görevlendirilen Belisarius'a M.S.528'de Prens Xerxes komutasında bir birlik sevk edilmiştir. Ve Belisarius, Xerxes komutasındaki bu saldırıdan şans eseri kurtulabilmiştir. Ancak yaptırmaya çalıştığı kale inşaatının temelleri de düşmanın eline geçmiştir.¹⁰

İki taraf arasındaki bu savaş Kavad'ın ölümüne kadar da devam etmiştir. Onun ölümünden sonra başa geçen I. Hüsrev, ülke içerisinde daha çok vergi toprak düzenlemeleri üzerine yoğunlaştı. Justinianus ise Sasaniler ile olan bu savaşa biran önce son verip Vandallar ve Gotlar ile mücadele etmek istiyordu. Sonunda iki taraf arasındaki müzakereler neticesinde 532 tarihinde bir barış anlaşması imzalanmıştır.¹¹

VANDALLAR-BİZANS MÜCADELESİ

Justinianus'un en önemli hedefi Roma imparatorluğu'nu eski sınırlarına geri kavuşturmak, köleci sistemi güçlendirmek ve Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaktı. Bütün bu ideallerini gerçekleştirebilmek amacı ile de işe, devletine asıl tehlikenin gelebileceğine inandığı Germanlerden başladı.¹²

Bunun neticesinde öncelikle 532 tarihinde Sasani Kralı Hüsrev ile bir barış imzalayan Justinianus, 533 tarihinde Vandallara karşı savaş açtı. Afrika'ya, Vandallar üzerine gönderilen Belisarius'un kumandasında 10.000 piyade, 5000 de süvari vardı. Ve bu sefer Belisarius'un galibiyeti ile neticelendi. İki taraf arasındaki mücadele 533 tarihinden 548 tarihine kadar devam etti. Bu galibiyetin ardından Belisarius, Konstantinopolis'e geri çağrıldı. Ancak Belisarius'un bölgeden ayrılmasından kısa bir süre sonra Berberi kabileler büyük bir isyan hareketi başlattılar. Hatta bu isyan esnasında Belisarius'un halefi olan Solomon hezimete uğradı ve öldürüldü. Vandallar ile yaşanan bu savaş 548 tarihinde Johannes Troglita Vandalları tam manasıyla ezene kadar da devam etmiştir.¹³

10 Durmuş Kul, *I. Justinianus Dönemi'nde Devlet İdaresi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2024 , s. 26.

11 Kul, *agt*, s.27.

12 R.C.H. Davis, *Ortaçağ Avrupa Tarihi, Dergâh Yayınları*, İstanbul 2020, s.70, Y. Agibalova, G. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s.54.

13 Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 2016, s.210-211, A. A.

OSTROGOT-BİZANS MÜCADELESİ

Ostrogotlara karşı verilen mücadele 535 tarihinden 554 tarihine kadar devam etmiştir. Bu mücadelenin yaşanmasının sebebi Bizans Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Got Kralı Theodas'ın karısı tarafından öldürülmesidir. Justinianus, bu durumu haber alınca hemen Sicilya'yı işgal edecektir. Justinianus, Ostrogotlar üzerine göndermiş olduğu orduyu ikiye ayırmıştır. Ordunun bir kısmı Dalmaçya Bölgesi'nde faaliyette bulunmuştur. Ordunun diğer kısmının başında ise Belisarius bulunmaktadır. Bunlar da Sicilya'yı ele geçirmişlerdir. Belisarius kumandasındaki bu ordu Sicilya'nın alınmasının hemen ardından Napoli ve Roma'yı da ele geçirmişlerdir. Belisarius bu esnada Ostrogot Kralı Vitiges'i de esir almayı başarmıştır.¹⁴

Vitiges'in esir alınmasından sonra Ostrogotların başına Totila geçmiştir. Totila'nın başa geçmesinden sonra Ostrogotlar, yeniden güç kazanmışlar ve Bizans Devleti'ne karşı mücadele etmeye devam etmişlerdir. Belisarius, Totila karşısında yenilgiye uğrayınca¹⁵ 548 tarihinde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Onun yerine Justinianus tarafından Narses kumandasında 35.000 kişilik yeni bir ordu hazırlanmış ve bu ordu Ostrogotlar üzerine gönderilmiştir. Ostrogotlar ile 552 tarihinde yapılan savaşta Ostrogot Kralı Totila da öldürülmüştür. 555 tarihinden itibaren İtalya'nın tümü Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmiştir.¹⁶

Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s.165.

- 14 Henri Pirenne, *Hız. Muhammed ve Charlamange*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara 1984, s.68, Vasiliev, *age*, s.166, Başstav, *age*, s.68.
- 15 Prokopis'da bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: "...Belisarios, İtalya'ya ikinci gelişinden sonra geriye iyice gözden düşmüş olarak döndü. Beş yıl uğraştığı halde, kullanabileceği bir kale olmadıkça, kaleye başarılı bir çıkartma yapamamış, bütün bu süre içerisinde çevrede yelken açıp, dolaşmış, bu arada da çıkartma yapabileceği yerleri denemişti. Got Kralı Totila, koruyucu bir duvarın dışında Belisarios'u yakalamaya uğraşmış ancak Belisarios ve bütün Bizans ordusu korkuya kapılmış olduğu için başarıya ulaşamamıştı. Sonuçta Belisarios, düşmanın eline geçmiş arazinin bir metrekaresini kurtarmak şöyle dursun, Roma kentini ve hemen her şeyi düşmana kaptırdı. Aynı zamanda imparatorundan bir kuruş almadığı gerekçesiyle, kendini servet toplamaya, yasaya aykırı yollardan sınırsız para edinmeye verdi. Gerçekten de, kötü eylemlerinin cezalarını ödemeleri gerektiği düşüncesiyle Ravenna, Sicilya ve elinin erişebileceği her yerdeki İtalyalıları ayırıp yapmaksızın soyup soğana çevirdi. Bunlarla da yetinmeyerek, Romalı bir komutan olan Herodianos'u, tehdit edip para istedi. Bu davranış Herodianos'un o kadar gücüne gitti ki, Bizans ordusuna sırtını döndü, enri altındaki birlikleri ve Spolitium kentini Totila ve Gotlara teslim etti." Prokopios, *age*, s.26.27.
- 16 Başstav, *age*, s.68, Pirenne, *age*, s.71, Fatma Çapan, "Bizans İmparatoru Justinianos'un (527-565) Evrensel İmparatorluk Çabaları ve Sonuçları", *Akademik Sosyal Çalışmalar Dergisi*, S. 33, 2016, s.219 (212-222), Charles William Chadwick Oman, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019, s.80, Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2011, s.140.

VİZİGOT-BİZANS MÜCADELESİ

Vandallar ve Ostrogotlar ile olan mücadelelerini başarı ile neticelendiren Justinianus, 550 tarihinden itibaren bu kez de Vizigotların elinde bulunan İspanya üzerine yürümüştür. Justinianus, bu tarihlerde İspanya’da, Vizigot tahtında hak iddia edenlerin yarattığı iç karışıklıklardan faydalanarak, Kartaca, Kordoba ve Malaga gibi kentlerin de dahil olduğu İspanya’nın güneydoğusunu ele geçirmiştir. İspanya ele geçirildikten sonra Bizans Devleti burada kendi eyalet sistemini kurmuştur. İspanya’daki Bizans hakimiyeti yetmiş yıl boyunca da devam etmiştir.¹⁷

JUSTİNİANUS’UN DİĞER MÜCADELELERİ

Justinianus saltanatı esnasında Bulgarlar ve Slavlar gibi kuzeyli barbar kavimler ile de mücadele etmiştir. Kuzeyli kavimler ile gerçekleştirilen bu mücadelenin sebebi Slav ve Bulgar topluluklarının her sene Tuna’yı geçerek, Bizans topraklarına sızmaları ve Bizans Devleti’ne ait olan şehir ve kasabalara zarar vermeleriydi. Aslında bu unsurlar daha Anastasios zamanında Bizans Devleti’ne karşı harekate başlamışlardı. Ancak bunların Bizans Devleti için asıl tehlike oluşturdukları dönem Justinianus dönemidir. Mesela bu dönemde Kuturgurlardan bazıları 539-540 yıllarında İstanbul önlerine kadar gelmişlerdir. Özellikle 558 tarihinde İstanbul’a doğru ilerleyen yedi bin kişilik Kuturgur birlikleri İstanbul halkı arasında büyük bir korku ve paniğe sebebiyet vermişlerdir. Beliserius, bunları güç bela pasivize edebilmiştir. Slavlar ve Bulgarlar, Justinianus zamanının en önemli gündem meselelerinden birisi olmuştur. Çünkü bunlar tüm çabalara rağmen tam olarak ezilememişlerdir. Ve her sene daha da güçlü bir şekilde saldırmaya devam etmişlerdir. Bu istilalar sebebi ile Makedonya, Teselya, Trakya gibi bölgeler çok büyük zararlara uğramıştır.¹⁸

İRAN İLE MÜCADELEDE İKİNCİ DÖNEM

İtalya harpleri henüz sona ermeden İran Hükümdarı Hüsrev Nuşirevan 540 tarihinde Bizans Devleti’ne savaş ilan etti. Nuşirevan’ın böyle davranmasının nedeni Bizans Devleti’nin daha fazla güçlenmesini engellemektir. Nuşirevan’ın bu davranışının sebeplerinden birisi de got elçisinin teşvikidir. Justinianus bu dönemde İtalya ile savaştığı için Hüsrev’in bu saldırısına hazırlıksız yakalanmıştır. Hüsrev, ilk saldırısını Kuzey Suriye’ye yapmıştır. Hüsrev’in amacı Antakya’yı ele geçirebilmektir. Antakya’da altı

17 Vasiliev, *age*, s.167, Pirenc, *age*, s.74.

18 Vasiliev, *age*, s.169, Oman, *age*, s.87, Mustafa Gülem, *Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu’nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi (330-718))*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2015, s.40, Baştav, *age*, s.70.

bin kişilik bir ordu bulunmaktaydı. Ayrıca Maviler¹⁹ ve Yeşiller de²⁰ bu orduya destek vermişlerdir. Ancak şehirdeki bu Bizans garnizonunun tüm girişimlerine rağmen Hüsrev, kente büyük bir saldırı düzenleyerek, şehri baştan aşağı yağmalamıştır. Ve binlerce de esir elde etmiştir.²¹

Justinianus bu durumu haber alınca elindeki tüm kuvvetleri Fırat sınırına yollamıştır. Ve Beliserius'u da bu ordunun başına atamıştır. Hüsrev, bundan sonra bir daha ilk seferdeki başarısına ulaşamayacaktır. Beliserius'un ordunun başına gelmesinden sonra Fırat sınırı başarı ile savunulmuştur. Persler ise Mezopotamya'daki sadece birkaç kaleyi ele geçirmekle yetinmişlerdir. 545 tarihine gelindiğinde ise Hüsrev barış istemiştir. Hüsrev ve Justinianus'un arasında yapılan barış anlaşması ile Hüsrev ele geçirmiş olduğu yerleri tekrar Bizans Devleti'ne vermiştir. Justinianus da, Hüsrev'e dokuz yüz kg altın ödemeyi kabul etmiştir. İki taraf arasında bu anlaşma ile çözümlenemeyen tek mesele Lazika Krallığı'na kimin sahip olacağıydı. Bu mesele de 556 tarihinde çözümlenmiştir. Hüsrev, belli bir miktar tazminat karşılığında bu bölgeyi Justinianus'a bırakmıştır.²²

SONUÇ

Justinianus'un en büyük hayali Bizans İmparatorluğu'nu eski sınırlarına tekrar kavuşturabilmektir. Gerçekleştirmiş olduğu bütün fetih hareketlerinde de bu hayalin izleri bulunmaktadır. Özellikle Kuzey Afrika ve İtalya'ya düzenlenmiş olan seferler, Justinianus döneminin en önemli askeri hareketleri arasında sayılabilir. Justinianus, Kuzey Afrika'ya gerçekleştirdiği seferlerde General Beliserius'u görevlendirmiştir. Beliserius'un, bölgeye gerçekleştirmiş olduğu seferler neticesinde Vandal krallığı sona ermiştir. Bu fetih ile birlikte bölge yeniden Bizans İmparatorluğu topraklarına dahil edilmiştir.

İtalya'ya, Ostrogotlar üzerine düzenlenen seferler neticesinde ise Ostrogot Krallığı'nın başkenti Ravenna ele geçirilmiştir. Ancak, Justinianus'un, İtalya'da, Kuzey Afrika'daki kadar başarı sağladığını söyleyemeyiz. Nitekim İtalya'nın tamamıyla Bizans topraklarına dahil edilmesi yıllar almıştır.

19 Maviler, devletin elitlerinden oluşan ve Diofizit Ortodoks inancına sahip olan kişilerden meydana gelmektedir. Ostrogosky, *age*, s.70, Refik, *Bizans İmparatorçeleleri*, s.23.

20 Yeşiller, daha çok halkın alt ve fakir sınıflarını temsil eden ve aynı zamanda da Monofizit Ortodoks mezhebine bağlı kişilerden meydana gelmektedir. Ostrogosky, *age*, s.70.

21 Oman, *age*, s.83-84, Baştav, *age*, s.70-71.

22 Oman, *age*, s.84. Şerif Baştav, Bizans Tarihi isimli eserinde iki taraf arasında yapılan bu barışın tarihi ile alakalı farklı bir bilgi vermiştir. Ona göre, İran ve Bizans Devleti arasındaki mücadele 561 tarihine kadar devam etmiştir. Ve 562 tarihinde de iki taraf arasında bir sulh imzalanmıştır. Bu sulh elli yıllık bir anlaşmadır. İki taraf arasında yapılan bu anlaşmaya göre, Justinianus, Hüsrev'e vergi ödemeyi ve İran hudutları içerisinde propaganda yapmaktan vazgeçmeyi kabul eder. Hüsrev de Karadeniz ve Akdeniz'den elini çekmeyi taahhüt eder. Baştav, *age*, s.71.

Justinianus'un genişleme siyaseti güttüğü bölgelerden bir tanesi ise Vizigotlar'ın elinde bulunan İspanya'dır. Justinianus, İspanya'nın güneydoğusunu ele geçirmeyi başarmış ve burada kendi eyalet sistemini kurmuştur.

Justinianus, sadece sınırlarını genişletebilmek amacı ile değil sınır güvenliğini sağlayabilmek amacıyla da çeşitli seferler düzenlemiştir. Bu seferlerden en önemlisi ise Tuna'yı geçerek, sürekli Bizans topraklarına saldıran Slavlar ve Bulgarlar üzerine düzenlenen seferdir. Ancak bu seferlerden istenilen netice elde edilemeyecektir. Çünkü bunlar bir türlü tam manası ile ezilemeyeceklerdir. Bu unsurların Makedonya, Teselya, Trakya gibi bölgelerde yaratmış oldukları tahribat oldukça önemlidir.

Justinianus'un mücadele etmek zorunda kaldığı devletlerden bir tanesi de Sasanilerdir. Ancak kaynakların ifadelerinden anladığımız kadarıyla Sasani-Bizans mücadelesinin başlamasının ana sebebi Sasanilerin saldırgan politikalarıdır. Justinianus, yönünü daha çok batıya döndüğü için Sasaniler ile herhangi bir çatışma içerisine girmek istememektedir.

Sonuç olarak; Justinianus dönemi dış politikasını şekillendiren en önemli şey Bizans Devleti'ni eski sınırlarına yeniden kavuşturabilmek arzusu ve Bizans Devleti'ni yeniden canlandırabilmektir.

Kaynakça

- Agibalova, Y., G. Donskoy; *Ortaçağ Tarihi*, Yordam Kitap, İstanbul 2017.
- Bahar, Hasan; *Roma ve Bizans Tarihi*, Kömen Yayınları, Konya 2012.
- Baştav, Şerif; *Bizans Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- Çapan, Fatma; “Bizans İmparatoru Justinianos’un (527-565) Evrensel İmparatorluk Çabaları ve Sonuçları”, *Akademik Sosyal Çalışmalar Dergisi*, S. 33, 2016, s. 212-222.
- Davis, C.H.; *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- Dikici, Radi; *Bizans’ı Anlamak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.
- Gregory, Timothy E.; *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2011.
- Gülem, Mustafa; Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu’nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi (330-718)), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2015.
- İnce, Fatma; *Büyük Selçuklu Devleti ve Bizans Devleti’nde Hanedan Kadınları*, Onur Kitap, İstanbul 2020.
- Kul, Durmuş; *I. Justinianus Dönemi’nde Devlet İdaresi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2024.
- Mitchell, Stephen; *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 2016.
- Oman, Charles William Chadwick; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Orhun, Murat; “Justinianus’un Hukuk Reformasyonu”, *Turkish Studies*, Vol. 10/5, 2015, s.267-284.
- Ostrogosky, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara 2011.
- Pirene, Henri; *Hz. Muhammed ve Charlamange*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara 1984.
- Prokopios, *Bizans’ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- Refik, Ahmet; *Bizans İmparatoriçeleri*, Çev. Muammer Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.
- Refik, Ahmet; *Bizans ve Osmanlı Saraylarında İhtirash Kadınlar*, Haz. Nükhet Erkoç, Karakutu Yayınları, İstanbul 2009.
- Umar, Bilge; *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998.
- Vasiliev, A. A.; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Alfa Kitap, İstanbul 2017.

Tarih Alanında Seçme Yazılar - VII

Editör:

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ